

Komárik Dénes

A ROMANTIKA KORÁNAK ÉPÍTŐGYAKORLATA ÉS MUNKASZERVEZETE MAGYARORSZÁGON

A magyarországi építészeti romantika 1840–1870-ig számítható korszakának építőgyakorlata és munkaszervezete nem válik el élesen az előző évtizedek építőgyakorlatától és munkaszervezetétől. Számos intézmény, szervezeti forma tovább él, ugyanakkor nem egy, ekkor kibontakozó folyamat csirái már korábban is megvoltak. Az állandó alakulás képét mutató időszakban a céhes és nem céhes építés kettőssége egyre jobban kidomborodik, a tervezés és kivitelezés differenciálódásának folyamata a teljes szétválás küszöbéhez érkezik, a kézműves jelleg a műszaki elem térhódításával szemben fokozatosan háttérbe szorul, s legjelentősebb külső jelenséggé korszakunk végén – hosszú halódási folyamat után – a sok évszázados céhrendszer is megszűnik.

A kor építéstörténetének feldolgozásához e jelenségek és változások ismerete feltétlenül szükséges, különösen fontos a kutatás szolgálatában, ahol a művek attribúciója, keletkezéstörténetük megállapítása e tájékozottság nélkül alig végezhető el megbízhatóan.

I. A CÉHES ÉPÍTÉS

a.) Általában

A céhes építés képét a céhek helyzetének általános alakulása és az építő (kőműves, kőfaragó, ács) céheknek, elsősorban a kőműves céheknek, az építőmunka természetéből fakadó sajátos helyzete határozta meg. (1)

Noha a céhes kézműpar országos viszonylatban távolról sem mutat egységes képet, némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század vége és a XIX. század első fele sajátos módon egyszerre a céhrendszer lassu hanyatlását és utolsó virágzását is jelenti. Csak az 1840-es években bontakozik ki az a válság, mely az 1848 utáni halódás végén, 1872-ben, a céhrendszer megszűnéséhez vezet.

A XIX. század első felében az uralkodók nemcsak a régi kiváltságleveleket erősítik meg, hanem az új igényeknek megfelelően kialakuló iparágak is céhes keretben kezdik meg fejlődésüket. Természetesen nagy különbségeket figyelhetünk meg ország-részenként. Más a helyzet a törököktől megkímélt Felvidéken vagy Erdélyben, ahol sok helyen a középkor óta évszázados kontinuitásban működő céhek éltek, és más a fokozatosan felszabaduló Alföldön, ahol a céhes szerveződés az utoljára felszabaduló Délvidéken kezdődött meg legkésőbb.

Míg a céhrendszernek a feudális viszonyokhoz mért ipari szervezete Európa nyugati részén fokozatosan megszűnik, hazánkban három tényező lehetővé, ill. indokolttá tette létét a XIX. század első felében is: a magyar ipar viszonylagos elmaradottsága (a kézművesek igen alacsony száma) (2), a környező területek – főképp az örökös tartományok – ipari rendszerének hasonló volta és az a körülmény, hogy a gazdasági élet más területén is feudális viszonyok uralkodtak.

Mindez azonban csak késleltette a céhrendszer felbomlását. Az iparosodás és polgárosodás mégoly lassu folyamata is a céhrendszer fokozatos lazítását, bomlasztását jelentette, s a negyvenes évek elejétől kezdve e téren is meggyorsult a folyamat. A szempontunkból korszakhatárt jelentő 1839/40-es országgyűlés, mely a zsidó kézművesek városba településének engedélyezésével is szemléleti változást érzékeltetett, a gyáralapítás feltételeinek megkönnyítésével a céhekre komoly csapást mért. Ehhez járult a kereskedelmi forgalom növekedése és a külföldi gyáripar beáramló termékeinek konkurrenciája. Ezt követi 1842-ben az Iparegylet alapítása, ugyanabban az évben az első iparműkiállítás megrendezése, 1845-ben pedig a gyáralapító társaság megalakulása. Mindezeket a jelenségeket a céhek egyre eredménytelenebb küzdelme, létüknek egyre inkább formálissá válása kíséri.

E tendenciákkal szemben az építő céhek érthetően ellenállóbbak voltak. A kockán forgó anyagi érték nagysága és az életbiztonság követelménye minden tekintetben szigorubb kontrollt kívánt, a kereskedelmi forgalom növekedése és a gyárak verse nye pedig e téren nem jöhetett számításba, így bomlasztó hatását sem fejthette ki. Az általános folyamat alól azonban ők sem vonhatták ki magukat, s az 1872:VIII. törvénycikk az építő céhek sorsát is megpecsételte.

b.) A mesterré válás feltételei és processzusa

A mesterré válás feltételeit és a mesterfelvétel processzusát a mindenkori iparrend szabályozta.

Korszakunkban, kisebb rendeleti modifikációktól eltekintve, négy iparrend volt érvényben:

1. 1813–1851-ig az 1813-as céhszabályok,
2. 1848/49-ben ezt rövid időre felváltotta a Klauzál-féle, céhszabályokat módosító rendelet, mely már csak rövid élete miatt sem különösebben jelentős számunkra,
3. az 1851-es ideiglenes iparrend,
4. az 1859-es ipartörvény, mely ténylegesen csak 1862-ben lépett hatályba, s gyakorlatilag már a céhrendszer megszüntetését jelentette.

A mesterségbeli képzésre nézve az 1859-es ipartörvényig lényegében egyöntetű előírások voltak érvényben közel ötven esztendeig. Ezek az építőmesterekre nézve:

1. A mesterség megtanulása, vagyis inaskodás valamelyik mester mellett. Ennek időtartama általában és a kőműveseknél is három év volt. (A kőfaragóknál pl. négy.) Utána az inas felszabadult legénnyé. A hároméves tanulás és a felszabadulás igazolására a tanulólevél (Lehrbrief) szolgált, mely tartalmazta az inas nevét, születési adatait, a szegődtetés és szabadulás időpontját.

2. Rajztanulás

3. Hároméves vándorlás. Vándorlásnak számított minden olyan idő, amit a legény tanulóhelyétől távol töltött, tehát a külföldi ut nem volt formálisan előírva.

Voltak iparágak, melyekben gyakorlatilag nem is volt külföldi vándorut, a legnagyobb külföldi utakat viszont éppen a kőműves legények tették. Tekintettel arra, hogy a céhes építészet elsősorban iparnak tekintette magát, rendszerint csak azt az időt számították be, amit a legények alkalmazásban s nem felsőbb studiumokkal (akadémiák, műegyetemek végzése) töltöttek el. A vándorlás igazolására a vándorkönyv szolgált.

4. A vándorlás során vagy után pallérkodás. Ez volt az ún. "Zöglingsstück". Ezt a követelményt a felvételi iratokban többféleképpen fogalmazták meg: egy nagyobb építkezésen hosszabb ideig való pallérkodás, egy nagyobb építkezésnek elejétől végéig való vezetése pallérként, egy nagyobb épületen legalább egy évig pallérkodás. Többnyire megkivánták, hogy a pallérkodás már itthon történjék.

Az 1851-es ideiglenes iparrend a képzés vonatkozásában mindössze annyit változtatott, hogy nem ragaszkodott olyan szigoruan a vándorláshoz, de ennek idejét legényként akkor is el kellett tölteni.

A mesterfelvétel processzusa az 1813-as céhszabályok szerint két részre tagozódott.

1. Felvétel ún. "tanácsi mester"-nek (Aufnahme). Ez a városi tanács hatáskörébe tartozott. Bár mindig a céh véleményének megkérdezése után, de gyakran annak ellenére történt, feltéve, hogy a kérelmező a mestervizsga kivételével a mesterré válás minden feltételének eleget tett, tehát a szakmának a tárgyalt módon való megtanulásán kívül nagykoru volt és nem magyar honosság esetében elbocsátó levéllel rendelkezett. Bizonyos feltételek teljesítése alól a Helytartótanács indokolt esetben felmentést adhatott, így pl. a vándorlás vagy a remeklés alól.

2. A mesterfelvétel második fázisa a városi tanács döntésétől a mesterkönyvbe való beírásig, bekebelezésig (Einverleibung) tartott. A remekkészítés volt a bekebelezés feltétele. A tanácsi felvétel után a céh köteles volt az elméleti vizsgáztatást megtartani s a remeket feladni. A remeket mindig valamelyik kijelölt mester lakásán vagy irodájában kellett a vizsgázonak elkészítenie. (3) Az elméleti vizsgához kapcsolódott a próbarajz vagy rajzremek elkészítése. Ez minden olyan mesterségnél szerepelt, amelyiknél az 1795-ös helytartótanácsi rendelkezés a rajztanulást előírta. A "rajzremek" nem tévesztendő össze a tulajdonképpeni remekkel, annak ellenére, hogy az építőmesterek esetében az is rajzból (egy ház tervéből) és költségvetésből állt. Itt ugyanis nem lehetett megkivánni, hogy a kérelmező egy épületet építsen, mint ahogy az asztalos egy butort, az órás egy órát csinált. Aki rajzremekét elkészítette, engedélyt kapott minden kérvényezés nélkül két legény tartására. (Baustückmeister), míg a tanácsi mester jogállása azonos volt a legényével. – Ez a második fázis: vizsgáztatás, remekfeladás és elbírálás valamint a bekebelezés elsődlegesen a céh ügye volt, s csak vitás esetben léptek közbe a felsőbb hatóságok.

A céhek elsőfoku felügyeletét a városi tanács látta el, s egy-egy céhbiztossá ki nevezett tanácsnok utján gyakorolta. A másodfoku felügyelet a Helytartótanács (a szabadságharc után ennek jogutódai) hatáskörébe tartozott. Az abszolutizmus idején a legfőbb fórumot a monarchia Kereskedelmi, Ipari, és Középítési Minisztériuma képviselte. Mezővárosokban és falvakban az elsőfoku felügyelet a földesuré, a másodfoku a vármegyéé volt.

1848/49-ben, a céhszabályokat módosító Klauzál-féle rendelet érvényességének ideje alatt a tanácsi mesterfelvétel megszűnik. A szupplikánsok ügyeiről kizárólag a céh dönt. E rendelkezés továbbá a legények szociális helyzete és kontár iparüzés engedélyezése terén tesz bizonyos engedményeket. Érvényességének rövid időtartama

(1848. VI. 9. – 1849. VIII. 13.), területi korlátozottsága (az osztrákok által meg nem szállt területek) nyilvánvalóvá teszik, hogy a mesterfelvételen ténylegesen alig játszott szerepet. A pesti céh egyetlen építőmestert sem vesz fel ez alatt az idő alatt, s aligha más a helyzet egyebütt.

Az 1851-es ideiglenes iparrendtartás lényegében a 40-es évek gyakorlatát kodifikálja, némi szigoritással: a remekelés alól például nem nyújt felmentési lehetőséget. Ujat ad abban, hogy engedélyezi a zsidók céhbe lépését. Ugyanakkor "Meisterstück Aufgaben" címmel részletes utasítás látott napvilágot arról, hogy az egyes mesterségek vizsgáztatásának mit kell tartalmaznia. (4) Egyéb forrás híján a 40-es évek gyakorlatára is bizonyos mértékig ebből következtethetünk. Ujabb, fontos változást hozott az 1852 nyarán napvilágot látó rendelkezés, mely szerint a vizsgáztatást (az elméletit és a remekfeladat kiadását valamint elbírálását) nem a céh, hanem az Országos Építési Igazgatóság vezetésével bizottság végzi, melyben természetesen a céh is részt vesz. A vizsgabizottság döntése alapján az Országos Építési Igazgatóság állította ki a képesítést igazoló bizonyítványt (Befähigungs Zeugnis), s ennek alapján adta meg a tanács, mint elsőfoku iparhatóság, az építőmestert jogot. Az új mestert ezután is beírták a mesterkönyvbe, ugyanugy céhes mesterré vált, mint régen, de nyilvánvaló, hogy ez az új rendelkezés mennyire megnyírbálta a céhek autonómiáját.

Az 1859-es ipartörvény, mely gyakorlatilag megszüntette a céhrendszert, ezen a procedurán magán lényegében nem változtatott, a feltételeket azonban alaposan megkönnyítette. Az építőmestert jog megszerzéséhez eszerint háromévi bárhol – tehát nemcsak céhes mesternél, hanem pl. az Országos Építési Igazgatóságon – eltöltött gyakorlat és felsőbb ismeretek igazolása elégséges volt. Ez utóbbinak normáls-utja az előírt módon való vizsgázás volt. A vizsga alól azonban minden további nélkül felmentést adtak, ha a kérelmező akadémiái vagy polytechnikumi végzettséggel rendelkezett, s könnyen megadták enélkül is, ha a kérelmező nagyobb szabású gyakorlatot igazolt. Ez a rendelkezés tehát az egyetemi szintű oktatásnak kedvezett, a céhes jellegűnek teljes háttérbe szorításával. Az új ipartörvény bevezette továbbá az építőmestert jog mellett a kőművesmestert jogot, melynek enyhébbek voltak a követelményei és vizsgához sem volt kötve.

A törvényt 1859. dec. 20-án hirdették ki 1860. máj. 1. hatállyal. A hatálybalépést azonban elhalasztották, s az "októberi diploma" után a céhek az ország alkotmányának visszaállításából a Klauzál-féle rendelet érvényét következtették. Végül is 1862 elején lépett ténylegesen érvénybe a céhrendszert gyakorlatilag megszüntető 1859-es ipartörvény, mely a céh (Innung) elnevezést nem is használja már, hanem a testület, társulat (Genossenschaft) kifejezésével él, midőn lényegében utasítást ad az ipar-szabadság elvén alapuló "iparos testületek"-nek (Gewerbegenossenschaft) létrehozására.

A céh magatartása új mesterek felvételével kapcsolatban mind az irodalomban, mind a köztudatban meglehetősen hátrányos megítélésben részesül. Nemcsak a céhes rendszernek mint fokozatosan elavuló iparjogi képződménynek az egészséges és természetes fejlődést gátló szerepét tartják számon, ami megfelel a valóságnak, hanem a merev elzárkózást, az iparnak céhes dinasztikák kezében való összpontosítását is ugyszólván kizárólagosnak tekintik. Mindennek igen sok alapja van, de nem lenne a kép teljes, ha csak ezt látnánk.

A céh a céhszabályzat előírásainak nem teljesítését méltán kifogásolja, s érthető, ha ilyen hiányok miatt a kérelmezőket elutasítja. Ne felejtjük, hogy önmagát iparnak tekintí, s a magasabb studiumot nem tekintheti a kézműves készség birtoklásának. Ebből a szempontból kell megítélnünk olyan szupplikánsok elutasítását, mint pl. a pesti céh (5) részéről Bainville Józsefét, Szeged későbbi kiváló főmérnökéét, az igen képzett Zitterbarth Henrikét vagy Wéber Antalét. Sok más kérelmezővel ellentétben a városi tanács sem támogatta őket, s ők maguk sem fordultak felsőbb hatóságokhoz.

Különösen figyelemre méltók azok a visszásságok, melyeket a kérelmezők, ill. "Baustückmesiter"-ek részéről tapasztalhatunk, különösen a kibuvók keresése és a késedelmes remeklés. Érhető s gyakran indokolt idős, nagy gyakorlatu pallérok-nak, mint Diescher Jánosnak, Senger Andrásnak, Limburszky József-nek és másoknak törekvése, hogy remeklés nélkül szerezzék meg a mesterjogot, s ennek elérése érdekében a rendelkezésükre álló jogi utat választják: pl. szemgyengeséget igazolva kérnek felmentést. De nem indokolt, s így teljesen megalapozott a céh ellenkezése, mikor késedelmes remeklők próbálnak egy idő után szemgyengeségre vagy egyébre hivatkozva kötelességük alól kibujni, mint pl. Brein Ferenc és Kausser Lipót – s a különböző kibuvók példáit még szaporítani lehetne. Különösen figyelemre méltó, hogy miután a kérelmező esetleg nehézség nélkül vagy egy-két év alatt elérte ill. kiharcolta, hogy a remekfeladatot megkapja, olykor utána ez idő többszöröse alatt sem készítette el remekét. Így Zofahl Lőrinc 12 évig, Zitterbarth Mátyás 5 évig, Hild József 27 évig, Brein Ferenc 10 évig, Ybl Miklós 20 évig, Frömberg Károly 10 évig késett remekének elkészítésével. Közülük Hild József végül, életművére való tekintettel, remeklés nélkül kapta meg a mesterjogot, ugyancsak remeklés nélkül Brein Ferenc, aki a felmentést a bécsi minisztériumnál harcolta ki magának, Ybl Miklós pedig 1863-ban az új ipartörvény alapján, mely szerint remeklés már nem kellett.

Itt kell megemlítenünk, hogy vannak olyanok, akik egyáltalán nem törekszenek a mesterjogra, mint pl. Máltás Hugó, vagy csak egy idő múltán, mint Gerster Károly vagy Feszli Frigyes. Tehát az, hogy nem, vagy csak későn lesznek céhes mesterek, egyáltalán nem irható a céh rovására. (6) Figyelemre méltó, hogy a korszakunkban felvett legnagyobb három építész: Hild József, Ybl Miklós és Feszli Frigyes, mily későn jutnak építőmesteri joghoz, s egyáltalán nem a céh hibájából. Sőt! Hild József ügyét – hiányzó vándorut elengedését – már 1812-ben jóindulattal kezeli a céh, s – bár mesterfelvételi iratai hiányoznak – valószínűleg simán ment a felvételi ügye is 1817-ben, mert hamar megkapta a remekfeladatot. Ugyancsak a legnagyobb jóindulattal találkozik, mikor 27 évi késlekedés után, életművére való tekintettel kéri a remeklés nélküli mesterjog-adományozást. – Ybl Miklós esetében a céh semmilyen érdemi észrevételt nem tett, csupán az állítólagos építési dekonjunktura miatt kérte elutasítását, tehát olyan megokolással, melyről előre tudhatta, hogy a tanács nem fogja figyelembe venni. Így is történt, s a céh sem támasztott további nehézségeket, csak Ybl nem készítette el remekét 20 évig. Igaz, 1863-ban helytartósági döntés alapján kapta meg a mesterjogot, de nem azért, mert csak így tudott igazának érvényt szerezni a méltánytalan céhvel szemben, hanem mert az új ipartörvény alapján a Helytartóság jogkörébe tartozott a mestervizsga (nem a remeklés, az már megszűnt!) alóli felmentés, amit polytechnikumi végzettséggel – mint láttuk – ekkor már bárki

megkapott. (7) – Feszli Frigyes 20 évig nem folyamodott mesterjogért, s 1866-ban, a Vigadó befejezése után az 1859-es enyhe ipartörvény alapján nehézség nélkül kapta meg.

Ami a céhes dinasztikiakat illeti: mind Pesten, mind vidéken valóban gyakran találunk építőmester családok nevével. Ez a körülmény azonban önmagában még sem a céhes dinasztia-képződésnek, sem a céhes szűkkeblűségnek nem bizonyítéka. Pest kivételével a céhes építés viszonyairól országos viszonylatban még oly keveset tudunk, hogy pusztán az ismétlődő családnevekből nem sok következtetést vonhatunk le. A céhes magatartás vizsgálata szempontjából ugyanis csak azok jönnek számításba, akik egy családból ugyanabban a céhben lettek mesterek. Ezt, valamint a pesti és kevés vidéki adatot szem előtt tartva az a véleményünk, hogy az építőcéhes dinasztia-képződés mértéke lényegesen kisebb annál, amit első tekintetre gondolnánk, ill. amit eddig feltételeztünk. Valóban nagyon gyakorinak látszik az apáról fura való öröklődés – alighanem ez dominál. Ezt azonban sokkal inkább természetes jelenségnek, mint a privilégiummal való manipulációnak tekinthetjük. Az apai foglalkozás követésére ösztönző gyermeki indítékok olyan természetes tényezőknél alapulnak, melyek bizonyos mértékben mindig megvannak, s minél zártabb egy kultúra, annál inkább érvényesülnek. Különösen az építőmesterségeknél (kőműves, kőfaragó, ács), melyeknél a mesterség önálló gyakorlása nagy befektetést igénylő felszerelést kívánt meg, s ezt könnyebb volt örökölni, majd gyarapítani, mint a semmiből előteremteni.

A mondottakat látjuk igazolva, ha megnézzük azokat a vidéki építőmester családokat, melyek tagjairól a pusztán néven kívül többet is tudunk.

A felvidéki Császska család tagjai közül id. Ferenc (XVIII. sz. vége) galgóczi, Adalbert (Béla) 1828-ban galgóczi (8), 1956-ban már trencsényi (9) építőmester. Mátyás (10) és valószínűleg ifj. Ferenc (11) nyitrai építőmesterek. Id. és ifj. János viszont Gyöngyösön építőmesterek. (12) – Az ugyancsak felvidéki és népes Feigler család (13) alapítója a XVIII. sz. második felében Pozsonyba betelepülő id. Ferenc kőművespallér volt. Leszármazottai részben Esztergomban, részben Pozsonyban telepedtek le. Fia ifj. Ferenc (14) és unokája János (15) az esztergomi primási uradalom építőmesterei voltak. Utóbbinak gyermeke, Gusztáv a mesterséget tovább vitte, Esztergomban működött, de céhes voltáról nincs adatunk. A pozsonyi ág első, s egyben céhes mestere id. Ignác (16) volt. Fiai ifj. Ignác, Ferenc és Károly ugyanerre a pályára léptek, de csak ifj. Ignácról tudjuk, hogy pozsonyi építőmester volt, a másik kettő működését még homály fedi. Ifj. Ignác fia Sándor szintén építész (17), működése azonban a céhrendszer megszűnése utáni időre esik. – Tanulságos az ugyancsak sok tagot számláló dunántúli Vojta család (18) képe. Az első két generáció tagjai a XVIII. században a körmendi Batthyány uradalomban dolgoztak. A harmadik és negyedik generáció tagjai, József és Adolf Károly pápai építőmesterek voltak. Unokatestvéri ágon id. Donát (19) szombathelyi építőmester volt, fia ifj. Donát valószínűleg nem, mert 1851–68-ig Bécsben, utána Pesten dolgozott. – A nyugatmagyarországi Brenner család (20) kivétel nélkül János keresztnévű építész tagjai közül az első Németújváron volt építőmester, fia előbb szentgotthárdi, majd 1851-től szombathelyi építőmester volt. Utóbbinak 1847-ben született fia szintén Szombathelyen működött, de nem tudjuk, céhes keretben-e, vagy már a céhrendszer megszűnése után önállósulva. A család további építész tagjai már korszakunkon

kívül éltek. – A szekszárdi Stann család (21) három generációjának tagjai közül csak kettő, id. és ifj. Jakab volt helybeli építőmester, a legfiatalabb már 1872 után működött. – A Hild család két generációja tagja a soproni céhnek: Vencel valamint két fia, Ferdinánd és György. (22) – A Kismartonból betelepülő Handler családnak (23) két generációja céhes építőmester Sopronban: Jakab és fia József. Utóbbinak fia, Ferdinánd, apja trodájában dolgozott annak haláláig (1881), céhes mester nem lett. Később építészként szígnált terveket, amelyeket apja felelős építőmesterként irt alá. Ez a körülmény is arra enged következtetni, hogy az elsősorban tervezésre törekvők közé tartozott, mint Feszl, Máltás vagy Ybl. – A Tisztántulon nagy tevékenységű Czigler család (24) első generációjának két tagja, id. Antal és testvére József Gyulán, Ifj. Antal viszont Aradon volt építőmester. A harmadik generáció, Győző, már kívül esik korszakunkon.

A pesti céh anyagát tekintve megállapíthatjuk, hogy a céhrendszer utolsó fél évszázada alatt felvett ötvenhárom építőmester közül hétnek apja (Diescher József esetében fia), kettőnek apja és nagyapja, kettőnek pedig ismeretlen foku rokona volt pesti építőmester. 53 közül tehát mindössze 11. Ugyanakkor vessük össze ezzel azokat a pesti építőmester leszármazottakat, akiket nem vesznek fel, ill. nem akarnak felvenni, vagy nem hajlandók kibúvóik felett szemet hunyni és könnyítésekkel felvenni, pl. Brein Ferenc, Diescher Antal, Zitterbarth Henrik esetében. Ezzel szemben viszont pl. Ybl Miklós, Gerster Károly, Frey Lajos apja nem építőmester, sőt ők maguk nem is pestiek.

c.) A céhes építés lazulása

Mig eredetileg a céhes építés egésze, tervezés és kivitel, a céhes mesterek kezében összpontosult, most e téren kettős – egy legális és egy illegális – lazulást figyelhetünk meg. Kétségtelen, hogy mindkettőnek csirája már jóval korábban fellelhető, de az ilyen jelenségek rohamos növekedése, mely egyfelől az ipar-szabadsághoz, másfelől a tervezés és kivitel szétválásához vezetett, korszakunkra jellemző. A legális lazulás az építész (Architekt) és építőmester (Baumeister) kettőssége, melyet a céh nemcsak elfogad, hanem hangsúlyoz is. Nem egy magasabb képesítésű jelöltet utasít el azzal, hogy építészként, azaz tervezőként működhet, de céhes kellek hiányában kivitel is végző építőmester nem lehet. (25) Ez a magyarázata annak, hogy a valóban csak tervezőként működő nem céhes építészekkel, mint pl. Máltással vagy Hans Petschinggel a céhnek soha semmi összeütközése nem volt, s a romantika legjelentősebb középületének, a Vigadónak tervezését is háborítatlanul végezhetette a céhes mesterjogot csak utána megszerző Feszl Frigyes. Korszakunkra jellemző az ilyen, csak tervezésre törekvő egzisztenciák szaporodása (26), de az a bizonytalanság is, mellyel még ragaszkodnának az építőmesteri gyakorlathoz is, aminek nyilvánvaló magyarázata a nagyobb jövedelmezőség, és az új helyzet kialakulatlansága.

Az illegális lazulás szövevényesebb és zavarosabb. Legszeledebb formája, hogy pallér vagy "Baustückmeister" anyja özvegyi mesterjogán, névleg annak művezetőjeként, gyakorlatilag mint mester működik, így Hild József és Brein Ferenc.

Az özvegyek mesterjogával való visszaélés másik formája a mesterjog feketén történő bérbeadása a művezetőnek, mint ahogy valószínűleg ez volt a helyzet pl. Diescher József esetében özv. Zitterbarth Jánosnénál. A legnagyobb lazulás a kontárkodás formájában nyilvánkozott meg, a kontárkodást jogi, tehát a jogosulatlan iparüzés értelmében véve. A legényeknek és kivált a palléroknak a céhszabályok szerint joguk volt mesterük felelőssége mellett kisebb munkák vállalására, a Baustückmeisterek két legényt tarthattak. Ennek mértéke nő most messze a megengedetten túl, s az ötvenes-hatvanas években már szép számmal dolgoznak legények önállóan néhány építőmester s főleg Hild Károly céhelöljáró nyílt korrupciója által is segítve. (27) Mindez természetesen nem történhetett a céh és a tanács hallgatolagos beleegyezése nélkül. Mint ahogy bevallottan tudott a céh a Feszler-Kauser társulás működéséről hét éven keresztül Zofahl Lőrinc fedezete mellett, s csak akkor lépett fel nyíltan ellene, mikor emiatt adózási nézeteltérések merültek fel a céh és Zofahl között.

E két folyamat mellett megfigyelhetünk még egy harmadik tendenciát is: a műszaki, mérnöki elem térhódítását általában és magán a kiviteli gyakorlaton belül is, vagyis a műszaki jelleg előtérbe kerülését a kézműves jelleggel szemben. Ez formális differenciálódáshoz korszakunkban még nemigen vezet, a jelentősebb céhes vállalkozások a műszaki változást felveszik magukba, de jelentős szemléleti változást indít meg és sok mindent előkészít a következő korra. Beszédesen megnyilatkozik ez már az említett 1851-es "Meisterstück-Aufgaben" építőmesterekre vonatkozó részének bevezetésében; mely hangsúlyozza, hogy a mestervizsgának inkább műszaki-tudományos, s nem pusztán kézműves jellegűnek kell lennie. Jelképes és ugyanakkor valóságos jelentősége van annak is, hogy a "Magyar Mérnök- és Építészegylet" 1867-1871-ig a "Magyar Mérnök Egylet" nevet viselte, sőt 1867. évi végleges megalakulása előtt egy évig, 1866 februárjától "Magyar Technikai Egyesület" címen működött. (28)

A céhen belüli illegális praxis kialakulása csak a kötetlenebb működésre, végső soron az iparszabadságra való törekvés jele. Ezzel szemben a céhrendszer lazulásával előretörő céhen kívüli tervezési praxis nemcsak ennek, hanem a tervezési gyakorlatot a kivitelezési gyakorlattól függetleníző emancipációs folyamatnak következménye is, mely az általános ujkori specializálódás megnyilatkozása az építészetben. E processzus során általában a céhes ipar fejlődött át lassan kivitelező vállalkozássá, s többnyire a nem céhes jellegű egzisztenciák kezébe kerül az önálló tervezési gyakorlat. A céhes iparnak a kapitalista vállalkozás felé való eltolódása magával hozza, hogy egyrészt egyes, különösen a legnagyobb vállalkozók lassan teljesen felhagynak a tervezéssel, másrészt egyéb, nem építőipari tőkés vállalkozásba kezdenek. Az elsőre Brein Ferenc, Kassalik Ferenc (1852-ig), Pollack Ágoston és főleg Zitterbarth Mátyás példája említhető. Az utóbbinak jellemző példája, hogy Feszler Frigyes, Gerster Károly és Kauser Lipót 1853-ban sörgyár alapításához fogtak Kőbányán, a vállalkozás — rövidesen Feszler nélkül — hosszú ideig működött is. A legsajátosabb e téren Kassalik Ferenc magatartása, aki 1854-ben végleg abbahagyta mesterségét s tőkéjének jövedelméből — főleg bérházainak bérjөvedelméből — élt úgy, hogy később a főváros legnagyobb adófizető polgáraként tartották számon.

*

Pest kivételével a céhes építésről országos viszonylatban rendkívül keveset tudunk. Az általános céhtörténet legujabb kutatásokon alapuló eredményeit, valamint a pesti és az elszórt vidéki adatokat felhasználva felvázolhattuk a céhes építés alakulásának, helyzetének általános képét, de se statisztikus áttekintésünk a céhes építés egészéről, se elegendő konkrét adatunk az egyes céhekről s azok működéséről nincsen. Nem tudjuk, hány kőműves-céh működött korszakunkban Magyarországon és hogy ezek hol voltak. Egy-két kivételtől eltekintve nem tudjuk, hogy az egyes céhek hány mestert számláltak, a mesterek hány legénnyel, tehát milyen kapacitással dolgoztak. Kik voltak a mesterek név szerint, mikor jutottak mesterjoghoz, milyen körzetben építettek stb. Bizonyára nem egy többé-kevésbé megbízható adat lappang még a korábbi céhirodalomban és a legkülönbözőbb helytörténeti és egyéb munkákban. Ezek összegyűjtése, kritikus feldolgozása és főleg levéltári kutatáson alapuló teljesség tétele azonban még a jövő feladata, noha ennek az önálló tanulmányt igénylő munkának hiánya minden építéstörténeti összefoglalást, így a miénket is érzékenyen érinti.

Ha részletkutatásokba való bocsátkozás nélkül mégis némi áttekintést akarunk az ország kőműves-céheiről kapni, Szádeczky és Eperjessy összeállításait kell felhasználnunk. Tudnunk kell azonban, hogy Szádeczky sajnos sokszor pontatlan, és – különösen Erdélyt illetően – hiányos. Eperjessy munkája viszont csak a XIX. századi privilégiumokat tartalmazza, Erdély nélkül. E kettő alapján a történelmi Magyarországról, Horvátországról, az alábbi képet kapjuk:

1800 előtt kiadott kőműves-céh privilégium	44 db
1800 után kiadott kőműves-céh privilégium (a megújítások nélkül)	<u>106 db</u> 150 db

Ez a statisztika, különösen az 1800 előtti privilégiumokat illetően erős korrekcióra szorul, de valamilyen hozzávetőleges tájékoztatást mégis nyújt.

A mesterek legénylétszáma vonatkozólag az 1828-as népszámlálás Kapossy által publikált adataiból meríthetünk valamelyes tájékozódást, bár korszakunk előtti időpontról van szó. (29)

Az összeírás Erdély nélkül, de Horvátországgal együtt több mint 200 olyan nevet tartalmaz, melynek viselői valamilyen formában építkezés körül foglalatoskodtak. Ezek jelentős része az összeírás megnevezése szerint is kőműves legény vagy pallér, egy részükről a megnevezés pontatlansága következtében nem lehet megállapítani, hogy kőművesről, vagy segéd nélkül dolgozó mesterről van szó. Kapossy ez utóbbiakat nem sorolta a mesterek közé. Adatait összegezve 1828-ban 274 építőmester összesen 1773 legénnyel dolgozott. A mesterek közel fele (119) legény nélkül dolgozott, a legnagyobb segédlétszám pedig 100, ennyivel egyedül az özvegyi jogon működő Hild Klára, tulajdonképpen azonban fia, Hild József dolgozott. Az ezt követő legmagasabb legénylétszám 72, a 20 legénynél többet foglalkoztató mesterek száma összesen 25. – Az építkezéseken természetesen a legényeken kívül inasok és szakképzetlen napszamosok is dolgoztak, a tényleges munkáslétszám tehát mindig nagyobb volt, mint a fenti kimutatásban szereplő legénylétszám. Így pl. Brein Ferenc az 50-es évek elején, a szegedi Kováts István az 50-es évek végén nem egyszer száznál több munkást foglalkoztat. (30) Nagy volumenű építkezéseknél olykor 500–1000 munkással is

találkozunk, mint pl. a pesti hengermalom 1838-ban kezdődő építésénél 600 munkással. (31)

A céhes iparüzők nemzetisége a korabeli irodalom (Csaplovits, Schwartner) szerint nem magyar, mind a nemesség általában, mind a nem nemes magyar lakosságnézi az ipart. Eperjessy ezzel szemben megállapítja, hogy az iparüzők nemzetiségi megoszlása általában azonos az illető vidék nemzetiségi megoszlásával. Más képet mutatnak azonban a nagyobb szakértelmet és több gyakorlatot kívánó "finomabb" mesterségek művelői, mint pl. az órássok, lakatosok, puskaművesek, kőművesek stb., akik többnyire mindenhol a nem magyarok közül kerülnek ki. (32)

Valóban, az építőmester-nevek közt csak elvétve találkozunk magyarral, mint a pápai Bánóczy Pál, a debreceni Bartsay Miklós, Varga Ferenc és Vecsey Imre vagy a szegedi Kováts István esetében. A legtöbbjük német nyelvterületről származik, akár évszázadokkal korábban, mint a felvidéki vagy erdélyi szászok, akár a XVIII–XIX. században vándoroltak be. A megoszlás pontos képét nem ismerjük, valószínűen sokan származnak Ausztriából, de eddigi adataink szerint szép számmal jöttek a különböző német államokból, sőt Svájcból is, mint a szekszárdi Stann vagy a tiszántúli Czigler család. Találkozunk olasz származásuakkal (Buzzi, Cassano, Cacciari, Giannone), elvétve francia eredetűvel (Bainville) is. Csehországból származik a felvidéki Császka család és Pan József, Morvaországból a Povolni család és Medek Vince.

2. A NEM CÉHES ÉPÍTÉS

A céhes rendszerben (33) működők távolról sem teszik ki az építő tevékenységet gyakorlók teljes létszámát. Igen sokan vannak még, akik valamilyen formában vagy valamilyen szervezetben építéssel foglalkoznak, általában inkább tervezőként.

Nagyobb részük valamilyen állami vagy törvényhatósági szervezetben működik (az Országos Építési Igazgatóság alkalmazottai, a megyei és városi mérnökök), vagy valamilyen egyéb testület szolgálatában áll (a vasutttársaságok vagy a Duna Gőzhajózási Társaság gárdája és a hadmérnökök).

Nem privátként, de nem is műszaki szervezet tagjaként működnek az uradalmi építésszek és mérnökök.

Teljesen magántervezőként szerepelnek a külföldi vendégművészek, a pályázatok résztvevői és a hazai nem céhes tervezők, rendszerint valamilyen kompromisszumos jogi formában biztosítva egzisztenciájukat. Alkalmilag természetesen a szervezetek, testületek építész tagjai is fellépnek privát tervezőként.

a.) Az Országos Építési Igazgatóság, a megyei és városi mérnökök (34)

Az egész korszakra nézve jelentős az akkor már nagy multu Országos Építési Igazgatóság testülete, melynek létszáma, országos hálózata, központi irányítotttsága indokoltá teszi irántuk a fokozottabb érdeklődést.

A néhány évvel korábbi központosító szervezet alkalmatlansága miatt II. József 1788-ban az építési igazgatás decentralizálását határozta el, ekkor született meg

ez a fontos hivatal. Az osztrák, cseh és morva tartományokkal és Erdéllyel egyidőben Magyarországon is megkezdte működését "Directio in hydraulics et aedilibus per regnum Hungariae partesque eidem annexas" címmel. Budán székel és hatásköre Erdélyt kivéve az egész országra kiterjedt, Horvátországgal együtt. Építési, hajózási és utügyek tartoztak hozzá. Az építési ügyek egyik részét a kincstári és alapítványi uradalmi építkezések tervezése és irányítása jelentette, másik részét bizonyos mértékű országos felügyelet, tehát hatósági természetű munka, amivel külön fogunk foglalkozni. Az Országos Építési Igazgatóság kivitelezéssel – jelenkéntelen, házilagos jellegű munkáktól eltekintve – nem foglalkozott, azt vállalkozókra, általában céhes építőmesterekre bízta, megfelelő irányítás és ellenőrzés mellett.

Az Igazgatóság kezdetben a Kamara és a Helytartótanács közös felügyelete alá tartozott, de a dolog természetének megfelelően fokozatosan a Helytartótanács tényleges főhatósága alá került. A hivatal szervezetéhez megyei mérnökök és szabad királyi városi mérnökök is tartoztak, ezek azonban közvetlenül a törvényhatóságtól fügtek. Terveket saját felettes hatóságukhoz adták be, ahonnan az illetékes dicasterium útján kerültek az Országos Építési Igazgatóság felülvizsgálata alá.

Az Igazgatóság szervezete 1848-ig több kisebb-nagyobb változáson ment át, személyi állománya 96-ról 200 fölé emelkedett.

1848-ban megszűnt, feladatkörét s jórészt személyzetét is az új Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium vette át.

A szabadságharc bukása után az állami építkezések megvalósításával a bécsi építészeti főigazgatóságot bízták meg, alatta a monarchia országában országos építészeti igazgatóságok intézték a műszaki ügyeket. Magyarországot a katonai és közigazgatási kerületeknek megfelelően öt kerületre osztották, a budai kapta az országos igazgatóság címet és hatáskört. Ezt tekinthetjük az Országos Építési Igazgatóság jogutódjának, személyzete is tekintélyes mértékben onnan szerveződött, létszáma 1851-ben 497, 1852-ben 255 (35), 1853-ban 271 főből állt. Nagyobb átszervezés volt 1849-ben, 1851-ben, 1853-ban és 1861-ben, majd 1867-ben megszűnve az új Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumnak adta át a helyét.

Az Országos Építési Igazgatóságnak építészettel foglalkozó alkalmazottai nagyrészt a magyar műszaki képzés alma materéből, az 1782-ben alapított Institutum Geometricumból kerültek ki, különösen 1848 előtt. Az Institutum Geometricum tantervében a mérnöki (műszaki, vízépítési és geodéziai) studiumok domináltak, így a magasabb építészeti ismereteket a hivatali praxis ill. autodidaxis révén kellett elsajátítani. Bizonyos mértékig azonban így volt ez a többi műszaki ágazattal is, de ez egy kétéves, nem differenciált kurzus alapján valóban nem lehetett más-képp.

"Ezen országos építészeti igazgatóság volt voltaképpen a mérnöki cursus, hol a már végzett mérnökök szellemi és gyakorlati tanulmányaikat folytathatták s ez okból az ott alkalmazott hivatalnokok, illetőleg mérnökök pályatársaikkal szemben kétségtelenül fölényben és kitüntetésben részesültek" – mondja Herrich Károly 1875-ben, Reitter Ferenc fölött tartott emlékbeszédében. (36)

Az Országos Építészeti Igazgatóságnak ez a színvonala és rangja teszi érthetővé, hogy akadémiai és polytechnikumi végzettséggel is jelentkeznek felvételekre. Az előbbire példa Hüppmann Ferenc (37), Novák Dániel (38) és Máltás Hugó (39), az utóbbira Ybl Miklós (40) és Rochlitz Gyula (41). Figyelem-

re méltó, hogy a magasabb képzettségű, tehetséges és ambiciózus Ybl Miklós először itt próbál elhelyezkedni s csak a próbálkozásának sikertelensége után áll be a következő évben Pollack Mihályhoz "inas"-nak, hogy később céhes mesterré válhasson.

Az Institutum Geometricumot 1850-ben megszüntették, ill. beolvasztották az 1847 óta működő József Ipartanodába, amit 1857-ben polytechnikummá alakítottak át. Bizonyára innen is kerültek ki olyanok, akik az Országos Építési Igazgatóságon találták meg alkalmazásukat, de adataink erre nézve nincsenek.

Az abszolutizmus idején – az összmonarchikus tendenciáknak megfelelően – az Igazgatósághoz is kerültek idegenek, mint pl. a steierországi Hans Petschnig (42), a pesti reáliskola későbbi rajztanára. Azonban még ekkor az Institutum Geometricum egykori növendékei voltak többségben: 1852-ben a 255 fős teljes személyzet 222 műszaki alkalmazottja közül 116, tehát több, mint a fele került ki innen. (43)

E vázlatos áttekintésből is érzékelhető ennek az országos hivatalnak jelentősége. Valószínűnek látszik, hogy a hivatalnoki névtelenségből még nem egy figyelemre méltó alkotót fog a kutatás felszínre hozni, mint az előző korban Török Ferencet (44) és Ghiba Antalt (45), nem beszélve az átlagos művek stílust megvalósító és izlést fejlesztő szerepének, így a kisebb egyéniségeknek fontosságáról. A kevésbé ismert, de figyelemre érdemes igazgatósági mérnök példája lehet Hüppmann Ferenc (1779–1851), ki bécsi építészeti akadémiát végzett, s tanulmányai során ezüstérmét nyert. 1835-ben, I. Ferenc halálakor gyászkatalfalkot tervezett (a budavári Nagyboldogasszony templomban), ugyanakkor, amikor ezt a feladatot a pesti oldalon Pollack Mihály kapta. A budai királyi palotával kapcsolatban kisebb terveket készített 1820-ban és 1832-ben. 1832-ben hivatalos minőségben 12 lapból álló tervet készített az esztergomi székesegyház befejezéséhez. 1847-ben második díjat nyert a leégett pesti német színház újjáépítésére kiírt tervpályázaton. Ezekben az években gótizáló tervet készített a budavári Nagyboldogasszony templom tornyának kiépítésére. (46) – Az Institutum Geometricumban 1818-ban oklevelet szerző Berger Lajost (47) kitűnő szakemberként emlegetik, a 48-as minisztériumban a középítészeti szakosztály vezetője, 1851-ben az újjászervezett Országos Építési Igazgatóság élén áll. A pozsonyi dóm tornyának figyelemre méltó gótizáló kiépítése (1846) bizonyára nem az egyetlen terv egyelőre ismeretlen oeuvrejében. (48) – Ságody József (1809–1899) 1838-ban készült terve szerint épült meg a debreceni városháza homlokzata, ő tervezte az 1842/43-ban épített budai nyári szinkör épületét, kivételre nem került tervet készített 1846-ban a Csanád megyei apácai templomra és paplakra. (49) Legnagyobb szabásu terve 1844-ben készült a pesti orvosi egyetem épületére a belvárosi ferences templom mellett, a mai Reáltanoda és Károlyi M. utca sarkán. (50) Munkásságának épp a romantika korára eső nagyobb része sajnos még ismeretlen. Legjobban Reitter Ferenc (1813–1874) neve ismert, de inkább jeles vízépítő, majd műszaki szervező és városrendező voltában. Építészként nevéhez kapcsolható a budai kapucinus templom és kolostor gyökeres, romantikus átépítése, a váci fogház átépítése és a Lukács fürdő újjáépítése. (51)

A megyei és városi mérnökökről még kevesebbet tudunk, pedig a helyi fejlődés ismerete szempontjából ez nem lenne érdektelen. Kétségtelen, hogy munkásságuk jelentős részét foglalták el a nem építész (geodéziai, városrendezési stb.) feladatok, de bizonyos mértékű irányító szerepük, és az egyebek mellett mégis teret kapó tényleges tervezésük helyi jelentősége sem hanyagolható el. Povolni Antal,

Szepes vármegye építésze pl. 1812-ben tervezi a lőcsei Szt. Jakab templom kivételre nem került, klasszicizáló tornyát (52), Bartsch Péter, Brassó városi építésze 1860 körül a város templomának gótizáló főoltárát, 1869-ben pedig a Brassó vármegyei Türkös gör. keleti templomát. (53) Tudunk Bainville József (Szeged) (54), Bella Ágh József (Kassa), (55), Fülöp József (Veszprém vármegye) (56), Prokopp János (Esztergom város) (57) építészeti tevékenységéről. (58)

b.) Vasutépítés, hajózás

A vasutépítés, melynek hőskora teljesen egybeesik a romantika idejével, mind vállalkozási léptéke, mind a céhestől és államtól egyaránt eltérő építési szervezete, mind azon tény következtében, hogy szinte kivétel nélkül romantikus izlésben építkeznek, érthetően jelentős számunkra. (59)

A kontinens első gőzüzemre berendezett vasutvonalának megépítése (Belgium, 1835) (60) után tizenegy évvel, (1846-ban) már Magyarországon is megnyílik az első vasutvonal pest–váci szakasza.

A hazai vasutépítés megindulásának elengedhetetlen feltétele volt a kisajátítási jog törvénybe iktatása, amit az 1832/36-os országgyűlés utolsó esztendejében tárgyaltak. Okot erre a Lánchíd tervezett építése adott, de a vasutügy messzemenő előrelátásával, tekintetbe vételével készítették. "Az ország közjavát és kereskedését gyarapító magános vállalatokról" szóló 1836:XXV. törvénycikket 1836. máj. 2-án szentesítette a király.

A vasutépítés korszakunkban rövid megszakítással magánvállalkozás volt. Az 1830-as évek végén három vasuti társaság keletkezett Magyarországon.

1. Báró Sina György alapítása, a "Cs. kir. szab. bécs–győri vasut-társaság" Bécsset Győrrel akarta két vonalon összekötni. A program 1842-ben módosul, a magyar vonalszakasz tervét elejtik, a társaság a "Bécs–gloggnitz-i vasut" nevet veszi fel.

2. Báró Rothschild alapítása, a "Ferdinánd császár északi vasut" Bécsset Pozsonnyal akarta összekapcsolni.

3. Sztányi Ullmann Móríc pesti nagykereskedő tisztán magyar vonalak létesítésére alapított részvénytársaságot "Magyar Középponti Vasut" néven, ennek első szakaszaként nyílt meg a pest–váci vonal 1846-ban. Súlyos pénzügyi nehézségek miatt 1850-ben eladják az államnak.

A szabadságharc bukása után az osztrák kormány az államvasuti elv alapján áll és épít, de ezt az elvet 1854-ben az államháztartás súlyos nehézségei miatt kénytelen feladni. 1855. jan. 1.-én kelt okmánnyal az államvasutak osztrák és magyar vonalait – kevés kivétellel – a párizsi "Crédit mobilier"-nak, 1858. jan. 1-től számítható 90 évre eladják. A "Crédit mobilier" "Cs. kir. szab. osztrák államvasut" néven rt.-ot alapít s erre ruházta nyert engedélyét, és ezzel megalkul az első hatalmas magánvasut. Mellette létezett még a "Cs. kir. szab. lombard–velencei és közép–olaszországi vaspálya társulat", melyből 1867-ben, az olasz vonalak leválasztása után a "Cs. kir. szab. déli vaspálya társaság" keletkezett, 1856-ban alakult a "Tiszavidéki Vasut-társaság", majd egyéb kisebb-nagyobb társaságok, fuziókkal és csődökkel, pénzügyi botrányokkal, melyek részletezését itt mellőzhetjük.

Sajnos a vasuttársaságok építési irodáinak tevékenységéről, jellegéről, személyi állományáról, tervezők személyéről alig tudunk valamit. Mindenesetre megállapítható, hogy személytelen, gyakran labilis részvénytársaságok, külföldi tőke részvétele és – részben ennek következtében is – idegen hatások, nem hazai műszaki irányítás játszanak szerepet. A Magyar Középponti Vasut pesti, váci, szolnoki felvételi és egyéb épületeinek terveit pl. Eduard Sprenger Bécsben készíti. (61) A Déli Vasut teljes egészében idegen vállalkozás, tervezése érthetően Bécsben történik, Karl Etzel vezetésével. (62) Még a hazai érdekeltségű Tiszavidéki Vasut felvételi épületeinél is bécsi tervezést tétel fel Kubinszky Mihály. (63)

A különféle társaságoknak azonban feltehetően számos hazai alkalmazottjuk volt, nyilván több azoknál, mint akikről eddig – inkább csak a véletlen révén – tudomásunk van. Így pl. Árkay Jakab, Bainville József, ifj. Feszli József, Gerster Károly, ifj. Pan József, Schenba Gusztáv, Szumrák Pál, Wagner János dolgoztak hosszabb-rövidebb ideig egyik vagy másik, esetleg több vasuttársaságnál. (64)

A vasuttársaságok irodái általában csak a tervezést és a műszaki ellenőrzést végezték, a kivített többnyire céhes vállalkozókra bízták. Így építette a pesti indóházat, majd a Déli Vasut felvételi épületét Zitterbarth Mátyás, több pesti vasuti épületet Pollack Ágoston, aki később a Tiszavidéki Vasutnál és az Erdélyi Vasutnál is vállalkozóként működött.

Még kevesebbet tudunk a Duna-Gőzhajózási Társaság egyébként nyilván szerényebb jelentőségű műszaki szervezetéről. Terveztetett kivülről építésszel is, mint pl. Feszli Frigyes (pesti raktárházak), de voltak saját mérnökei, mint pl. Prokopp János, aki számos állomásépületet, köztük az esztergomi is tervezte.

c.) Hadmérnökök

Említést érdemel a mérnökkari tisztek egyelőre teljesen ismeretlen tevékenysége is. Ne felejtjük, hogy közülük került ki az előző korban Péchy Mihály jelentős alakja, s hogy korszakunkban Gyulai Gaál Miklós hadmérnök őrnagy, később 48-as tábornok, tervet készített az 1844-ben kiirt Országháza tervpályázatra. (65)

A cs. kir. mérnökekadémia (66) célja természetesen a hadmérnökképzés volt, de az alapos matematikai (67) és általános műszaki képzésen kívül a polgári és katonai építészet oktatását is nyújtotta. Az intézetből kikerült mérnökkari tisztek műszaki szakértelmével és ennek megbecsülésével nem katonai téren is lépten-nyomon találkozunk. Már az előző korban is, a XVIII. sz. utolsó évtizedében a Tiszát a Dunával összekötő hajózható csatorna terveit Kiss Gábor mérnökkari kapitány dolgozza ki bátyjával, Kiss József kincstári mérnökkel együtt. (68) – A Rudnay primás halálával 1831-ben megszakadt esztergomi székesegyház-építés vizsgálatához gróf Mailáth Károly bizottság kiküldését kéri azzal, hogy abban az Országos Építési Igazgatóság kiküldöttjén kívül egy mérnökkari tiszt és egy gyakorló városi építőmester is vegyen részt. (69) – Az irodalomban mérnökkari tisztként szerepel a kalandos életű Szerelmey Miklós, ki a nedves kazamaták szárazzá tételére itáliai szolgálata során kidolgozott eljárását tökéletesítve különleges kőkonzerváló szert állított elő. Az 1850-es években ezzel konzerválta hivatalos megbízás alapján a londoni parlament és a Szent Pál székesegyház köveit, amivel nemzetközi hírnév-

re tett szert. (70) – Akadémiát végzett hadmérnök volt Hollán Ernő is, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet első elnöke, ki 1850-ig mint magánmérnök ill. vasuti mérnök működött. (71) – Meglepően sok – főleg külföldi – volt hadmérnök, tüzértiszt kapcsolódott be a vasutépítésbe, pl. Karl Myrbach vezérőrnagy, August Wilhelm Beyse főhadnagy, Wilhelm Josef Gottwald stb. Koller Lajos mérnökkari kapitányt küldték ki az 1860-as évek közepén csődbe jutott pest-losonci vasut építkezésének ellenőrzésére. (72) Koller 1867-ben állami szolgálatba lépett mint a távirtda ügyek általános igazgatója. (73) – 1854–1862-ig az Országos Építészeti Igazgatóságot a triestti születésű Menapace Flórián volt mérnökkari tiszt (74) vezette építészeti igazgatói címmel. (75) – Az építőmesteri, majd építész pályára áttérő hadmérnök ritka példáját képviseli Bukovics Gyula, ki 1861-től kezdve végezte el a morvaországi Znaim (Znojmo) melletti hadmérnöki akadémiát, majd 1866-ban alhadnagyi ranggal nyugdíjaztatta magát. (76) 1867-ben Prágában, 1871-ben Pesten szerzett mesterjogot, s főleg Budapesten fejtett ki nagyszabású építészeti tevékenységet.

A példákat tetszés szerint szaporíthatnánk, minket azonban a mérnökkari tiszteknek elsősorban építész képzettsége és építész működése érdekel. Hogy nemcsak katonai építészetet tanultak, azt a tananyag ismeretén kívül olyan növendék-rajzok is bizonyítják, mint az edinburghi fogház Robert Adamtól származó tervének vagy a glasgowi elmegyógyintézet tervének 1821-ből származó másolata. (77) Tisztán erődítés jellegű építmények (pl. a Citadella) és kaszárnyák (78) mellett nyilván terveztek olyan, a polgári építészet határán levő épületeket, mint a romantikus "tisztalak"-ok Komáromban (79) vagy Gyulafehérvárott. (80) Ugyanezet mondhatjuk el olyan épületekről, mint a temesvári tüzérségi szertár (81) vagy a kőszegi katonai alreáliskola (1853–56), mely utóbbiról tudjuk, hogy terve a bécsi hadügyminisztérium mérnökkari osztályán készült. (82)

A kivített ezeknél is általában céhes építőmesterek végezték, rendszerint versenytárgyalás ("árlejtés") alapján. (83)

d.) Uradalmi mérnökök és építészek

Mint láttuk, a céhen kívüli műszaki gyakorlatban általában erősen összefonódott a mérnöki és építész képzettség ill. gyakorlat. Így találjuk ezt az uradalmak nagy részében is, az egyháziakban és világiakban egyaránt. Gyakran vállalnak az Intitutum Geometricumban végzett mérnökök gazdatiszti állást, így gazdálkodás és műszaki gyakorlat is egy személyben egyesül. (84)

Az uradalmi mérnökök egy része kizárólag geodéziai munkát végez (85), nagyobb részük azonban a felmerülő kisebb-nagyobb tervezési feladatokat is ellátja. Hogy milyen mértékben építész is, az függ az uradalom igényeitől és a személy rátermettségétől. Szerényebb, s bizonyára sok uradalmi mérnök munkásságának színvonalát jellemző terv maradt fenn Tóth Mihálytól, a pannonhalmi bencés rend uradalmi mérnökétől 1838-ból: "A Füredi Balatonban álló hideg Fürdőnek Plánuma" (ácsmunka, cölöpökön). (86) A jelentős építészeti munkát végző uradalmi mérnök kiemelkedő példája K e h r n V i l m o s a keszthelyi Festeticsek szolgálatában. (87) Szempontunkból azért is jelentős, mert igen figyelemreméltó korai gótizáló terveket is készített a csáktornyai kastély és a stridói templom átalakítására. (88)

Nem egyszer céhes építőmester áll, ha nem is alkalmazottként, de ténylegesen az uradalom szolgálatában. Pl. id. Czizler Antal Gyulán a Wenckheim grófoknál, a dunántúli Brenner család tagjai a Batthyányaknál, vagy az esztergomi Feigler család a primási uradalomnál.

Ritkán van példa arra, hogy jelentősebb építész csak építési munkakörben legyen uradalmi építész. Ilyen jellegű alkalmazása volt pl. a bécsi Raphael Ritter von Rigelnek gróf Pálffy Ferdinánd szolgálatában (89), vagy Ybl Miklósnak uradalmi építészként 1847-től a Károlyi grófnál. (90)

Általában azonban – tulajdonképpen érthetően – a nagybirtokok tulajdonosai monumentális vagy akár csak nagyobb építkezéseiket is nem az ily feladatokban járatlan uradalmi építészekre és mérnökökre, hanem esetenként kiválasztott tervezőkre bízták.

e.) Magántervezés

A Baumeister – Architekt kettőséget, a csak tervező egzisztenciára való törekvést már említettük, valamint azt is, hogy ez az utóbbi rendszerint valamilyen kompromisszumos jogi formában ölt testet. Többen a rajztanárkodást választják állandó megélhetésül, mint Fruhmann Antal Győrött, Mátyás Hugó Budán, Arleth Ferenc Szegeden. Ybl Miklós a Károlyiaktól, kiknek uradalmi építésze volt, engedélyt kapott, hogy Pesten és környékén tervezhessen (91), s tudjuk, hogy valóban dolgozott máshol is. Sokan terveznek valamilyen formában a céhes rendszerhez kapcsolódva. Így Handler Ferdinánd apja irodájában, mások "kontár" iparüzéssel kapcsolatban, vagy társas viszonyban céhes mesterrel, mint a pályakezdő Ybl Miklós Pollack Ágostonnal. Társulások keletkezése egyébként is korszakunkra jellemző, korábban ismeretlen jelenség volt. A legjelentősebb a Feszli-Gerster-Kauser társulás 1845–1854-ig, majd Feszli kiválása után Gerster-Kauser, később Gerster-Frey, Gerster halála után Kauser-Frey formában. Vidéken Hencz és Bergh említhető. A 70-es években Feszli Frigyes és unokaöccse Feszli László szerepelnek rövidebb ideig együtt (92), továbbá Buzzi és Kéler, Haliczky és Hauszmann, Kalocsay és Tatárka stb. (93)

Egészen szabad és ugyancsak korszakunkra jellemző új formája a magántervezésnek az építészeti tervpályázatokon való részvétel. Tervpályázatok kiírásának távolabbi motivuma az erősödő liberális korszak, közvetlen inspirálója pedig a tervpályázatok egyre gyakoribb külföldi példája volt. Az első és a legnagyobb szabású a pesti Országháza 1844-ben kiírt, de a szerencsétlen körülmények halmozódása következtében soha el nem bíralt nemzetközi tervpályázata volt. (94) Ezt követte a leégett pesti német színház újjáépítésére hirdetett tervpályázat 1847-ben. (95) 1861-ben zajlott le, általános érdeklődés és hírlapi csatározások közepette, a Magyar Tudományos Akadémia székházának pályázata, továbbá az ideiglenes képviselőházé (96) és a Szegedi Takarékpénztáré (97). Közülük csak az Akadémia épülete valósult meg. Ezután szaporodnak a pályázatok, vidéken és kisebb épületekre is. Így pl. az ideiglenes képviselőház (meghívásos, 1865) (98), a szekszárdi r.k. templom (1865) (99), a nagyváradi Szt. József intézet (1866) (100), a győri zsinagóga (1867) (101), a pesti közvágóhid (1868) (102), a leégett német színház helyén "bazar

és lakház" (1869) (103), a nyiregyházi ref. templom (1870) (104), a nagykanizsai városháza (1872) (105), a budai Medve utcai iskola (meghívásos, 1873) (106) stb.

Külföldről vendégszereplésre érkező építészekkel – a barokk korban megindult folyamatnak megfelelően – ritkábban találkozunk ugyan, de jelenlétük még mindig figyelmet érdemlő tényező. Egyházi és világi, állami, testületi és egyéni (többnyire főuri) megbízásokkal egyaránt találkozunk.

Legjelentősebb közülük – bár megvalósult mű nem fűződik nevéhez – **Leo Klenze**. 1844-ben ajánlkozik, hogy megtervezi a pesti Országházát, ha egyéni megbízást kap, de ha pályázatot írnak ki, nem foglalkozik vele. Később mégis érdeklődik iránta, s valószínűleg részt is vesz rajta (107). 1861-ben, felkérésre, ő is készít tervet az Akadémia épületére. (108) – Az anyai ágon magyar származású **Alois Pichl**, ki 1820-ban és 1824-ben próbálkozott Rudnay primásnál az esztergomi székesegyház építésének feladatát megszerezni (109), 1831 után a bonchidai Bánffy-kastély bővítésére készített részben megvalósult tervet, 1845–50-ig tervezte a nagyugróci Keglevich-kastélyt (110), s nagyszabású, modellel kísért tervet készített az 1844-es Országháza tervpályázatra. – **Franz Beernek**, több csehországi főúri kastély tervezőjének nevéhez fűződik az oroszvári Zichy-kastély romantikus építése (111). – **Carl Roesner**, 1835-től a bécsi Akadémia tanára, tervezte a pinkafői temetőkápolnát (1835) (112), a kalocsai székesegyház (ma már nem létező) főoltárát (1857) (113) ugyanott a Miaszszonyunk nővéreinek templomát és zárdáját (1858). (114) Az 1847-ben első díjat nyert pesti német színház terve nem valósult meg. – A Károlyiaknak dolgozott **Heinrich Koch**, a nyitrai apácatemplomot és kolostort tervezte a bécsi **Johann Smatousch**. (115) – Zsinagógát tervezett **Ludvig Förster** (Pest), **Ignatz Schumann** (Temesvár) (116) és **Otto Wagner** (Pest, ortodox). – A csehországi **Josef Kranner** tervezte Temesvár császári védőinek 1852-ben emelt emlékművét. – **Ludwig Zettl**, a bécsi kereskedelemügyi minisztérium majd a belügyminisztérium építésze terveket készített az illavai vár (117) és a márianosztrai kolostor börtönné (118) való alakítására, s tervei szerint épült fel a lipótmezei országos tébolyda. – Végül – anélkül, hogy mindenkit számba vennénk – ide soroljuk a tíz évig Magyarországon működő, majd Ausztriába visszatérő **Hans Petschniget**, ki többek közt a budai reáliskolát és a szekszárd-ujvárosi r.k. templomot tervezte.

f.) Amatőr "építészek"

Befejezésül, a teljesség kedvéért szólunk az amatőr tervezőkről, kiknek sorába főleg főúri dilettánsok tartoznak, de találunk köztük másokat is. Számuk és szerepük természetesen elmarad a barokk kor nagyúri műkedvelői mögött, s szerepük gyakran az intenzív társszerzőség csupán, a végleges formába öntés hívatásos építész feladata.

Legkorábbi példaként említhetjük az 1820 előtt tervezett, kivitelre nem került, korai gótizáló részleteket mutató Vadas pusztai **Jankovich-kastélyt**, melynek tervezője minden valószínűség szerint a nagy könyv- és műgyűjtő **Jankovich Miklós** volt. (119) Az 1820-as évekből a keszthelyi gróf **Festetics László** műkedvelő tevékenységéről vannak adataink, a keszthelyi kastélyhoz készített terve is fennmaradt. (120) A nagyugróci kastély 1845/50-ben lezajló romantikus átépítéséhez

részletekbe menő instrukciókat adott az építtető gróf Keglevich János, egykori terézianumi növendék. Erről a tervező Alois Pichlhez irt, impurumban fennmaradt mintegy száz levelének nagy része tanuskodik. (121) A Pan József nevéhez fűződő budai Karátsonyi palotájára, annak mind külső alakzata, de leginkább belső szerkezete [gróf Karátsonyi Guidó] saját eszméje után alkotva – meglepő tanúságot nyújt építési s plasztikai szakismereteiről, ...". (122) A füzérradványi kastélyt 1857/59-ben Ybl Miklós gróf Károlyi Ede műkedvelő tervei alapján alakította át. (123) A zsenyei kastély 1867-es romantikus átépítésének mind alaprajzát, mind részletterveit az építtető tulajdonos, szintén egykori terézianumi növendék Bezerédj Elek készítette. A családi hagyomány szerint 1849 után építészetet tanult, de apja nem engedte, hogy építésztként működjön. (124)

Nem főrangú, mégcsak nem is nemesi származású Tischler Albin (1810–1884) beregszászi káplán, később címzetes kanonok és kerületi esperes, 1852–1884-ig csanádosi plébános, kinek 1837-ben készült terve szerint történt meg az évszázadok óta romos beregszászi templom korai gótizáló formákat mutató kiépítése. Ő tervezte az 1846 körül épülő szatmárnémeti kálvária templomot, a tervező személyét illetően tisztázatlan felsőbányai plébániatemplom építése is az ő vezetésével indult meg 1848-ban, s bizonyára más munka is fűződik nevéhez. Erre enged következtetni az 1864-es egyházmegyei schematismus kitétele: "...per D. Albinum Tischler, praesbiterum dioecesanum architecturae peritum...". (125) Szerényebb képességűnek mutatkozik Szász János (1773–?). (126) A kőszüresi és a pétervásári templom tervei azonban, melyeket Voit Pál neki tulajdonít (127), bizonyíthatóan Povolni Ferenc egri építőmestertől származnak (128).

Befejezésül meg kell említeni egy nem magyar műkedvelőt, az angol Joseph Andrew Blackwellt. Ő volt annak a tervnek készítője, amelyet az 1844-es Országháza-tervpályázatra – Keglevich szavát idézve – "egy magány Angol [küldött be], aki azonban pályázni nem akar, 'tervét a' Nemzetnek ajándékozta". (129) Nyilván rá vonatkozik Keglevich János 1844.máj. 21-én Alois Pichlnek irt levelében tett megjegyzése, mely szerint hallotta, hogy Széchenyi egy műkedvelő angollal tervet készített az Országházára. (130)

JEGYZETEK

A jegyzetekben használt rövidítések:

Borovszky, [vármegye, évszám]=	"Magyarország vármegyéi és városai" sorozat dr. Borovszky Samu szerkesztésében megjelent kötetei.
ÉÉ	= "Építés-Építészettudomány"
FL	= Budapest Főváros Levéltára
MÉ	= "Művészettörténeti Értesítő"
MM	= "Magyar Művészet"
MMÉE	= A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet
MV	= "Műemlékvédelem"
OL	= Magyar Országos Levéltár
Sz.-Sz., 1915	= DR. SZENDREI János és SZENTIVÁNYI Gyula: Magyar Képzőművészek Lexikona. Bp. 1915.

TBM = Tanulmányok Budapest Multjából
 Th. B. = THIEME-BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Leipzig.
 VU. = "Vasárnapi Ujság"

(1) A céhes építést saját kutatásainkon kívül az alábbi művek felhasználása alapján tárgyaljuk:
 DR. SZÁDECZKY L.: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Bp. 1913. — EPERJESSY G.:
 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Bp. 1967. — DÓKA K.: A pesti céh-
 rendszer válságának kibontakozása, az 1840-es években. Bp. 1970. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem
 Újkori és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszékének kiadványai, I. — DÓKA K.: A céhes mesterré válás
 feltételei Pesten az 1840-es években. "Századok" 106. (1972) 1. sz. 96–125.

(2) Egy 1840-es osztrák statisztika összehasonlító adatai szerint Ausztriában minden 13., Lombardiában
 minden 9., Galiciában minden 80., Magyarországon csupán minden 89. lakos volt ipartűző. (DÓKA, 1972.
 96.) Angliában ugyanakkor a népességnek több mint a fele! (EPERJESSY, 1967. 74.)

(3) A korábbi időkből is alig maradt meg építőmester-remek, még arról is rendkívül ritkán tudunk,
 a feladatok mik voltak. Ez most sincs másképp. Így tudjuk, hogy Gerster Károlynak 1857-ben 100–110 növen-
 dék számára nevelőintézetet kellett terveznie szabadonálló formában; Gottgeb Antalnak ugyanabban az év-
 ben Pest városa számára egyemeletes gyermekórházat kellett terveznie; Kauser Lipót 1844-ben kiadott
 feladata: fejedelmi kastély templommal, színházzal, lovardával; Riegersberger Ferenc remekfeladata 1856-
 ban 3000 személy befogadására alkalmas evangélikus templom volt; Vassel Alajosnak 1859-ben 3000 fős
 színházat ill. operaházat kellett terveznie. Mindössze erről az öt feladatról tudunk a pesti céh utolsó ötven
 évtizede alatt, de maguk a remekmunkák ez esetekben is ismeretlenek. — Viszont egy sorozat vizsgarajz
 maradt ránk az abszolútizmuskori levéltárból kiemelt tervek közt az 1850-es évek végétől (OL : T. 73:
 312–328-ig, 401/1–6, 542/5–9.), a hozzájuk tartozó irattal együtt. Ezek közt plébániák, templo-
 mok, vármházak, villák, sőt kisebb hidak szerepelnek. Bár nagy részük nem céhes mesterek vizsgáztatásából
 ered, hanem az Országos Építési Igazgatóság "Bau Élève" megnevezésű alkalmazottaiból, mégis némi kö-
 vetkeztetésre nyújtanak lehetőséget az általános tendenciákat illetően.

(4) Egyedülálló fontossága miatt teljes terjedelmében közöljük e forrásnak az építőmester-vizsgára vonat-
 kozó részét: (FL könyvtára: D. 326)

Meisterstücks - Aufgaben, welche mittelst hohen Erlas Sr. Exzellenz des Herrn Chefs der kk.
 Statthaltereien vom 3. August 1851 Zahl 13, 143 für nachstehende Innungen in Pesth und Ofen zur genauem
 Darnachachtung vorgeschrieben wurden.
 Maurer

Die Fortschritte in der Baukunst erfordern die Nachweisung einer zureichenden Ausbildung des Meister-
 rechtswerbers in theoretischer und in praktischer Richtung. Die Meisterprobe muss hier auch mehr einen
 technisch-wissenschaftlichen, als blos handwerkmäßigen Character annehmen.

Zu diesem Behufe ist künftighin eine Prüfungscommission zusammenzusetzen, an welche die Meister-
 rechtswerber vom Magistrate zur Ablegung der Meisterprobe schriftlich gewiesen werden.

Diese Commission hat aus dem Innungs-Commissär, zwei Mitgliedern der Handels- und Gewerbekammer,
 drei geprüften Baumeistern und einem Schriftführer zu bestehen, der ein förmliches Prüfungsprotokoll zu
 verfassen hat.

Die Prüfung hat einen theoretischen und einen praktischen Theil.

Die theoretische Prüfung erstreckt sich auf folgende Fragen:

Aus der Planimetrie

1. Was ist ein Punkt? was eine gerade, was eine krumme Linie? Was ist eine Fläche? was ein Körper?
2. Wie wird der Flächeninhalt eines Dreiecks, eines Quadrats, eines Rhombus berechnet?
3. Wie verhalten sich in einem rechtwinklichten Dreieck die Catheten zur Hypothenuse? (Beweis)
4. Wie verhält sich der Durchmesser zur Peripherie eines Kreises?

Aus der Stereometrie

5. Wie wird der körperliche Inhalt eines Prisma, Cylinders, einer Piramide, Kugel, eines abgestutzten Kegels, einer abgestutzten Piramide, und eines Kugel-Segments gefunden? (Beweis)

Aus der Statik und Mechanik

6. Was versteht man unter dem Schwerpunkt eines Körpers?
7. Wie verhält sich Kraft und Last bei Schieben oder Rollen?
8. Wie verhält sich Kraft und Last bei schiefen Ebenen?

Aus der Hydrostatik und Hydraulik

9. Unter welchen Umständen stehen flüssige Körper, wenn sie durch geschlossene Röhren in Verbindung gesetzt sind, und was versteht man unter hydrostatischen Gleichgewicht?
10. Welches sind die gewöhnlichsten Maschinen, welche zu Hebung des Wassers, vorzüglich in der Baukunst angewendet werden; erstens wenn die Höhe unbedeutend, zweitens wenn solche bedeutend ist?
11. Welches ist das absolute Gewicht in Wiener Pfunden eines Wiener Cubik-Fusses Wassers? und welches des übrigen hier üblichen Baumaterialien?

Aus der Civil-Baukunst

12. Welche sind die fünf Säulenordnung, und wie verhält sich die Höhe jeder Säule zum Durchmesser, und wie die Höhe des Gebäudes zur Höhe der Säule?
13. Unter welchen Umständen findet die Anwendung der Säulen oder Pilaster statt, und unter welchen ist sie fehlerhaft?
14. Welche Dicke wird bei gewöhnlichen Wohngebäuden für die Grundmauern, – für die Mauern der verschiedenen Stockwerke, sowohl bei Haupt- als bei Zwischenmauern gerechnet?
15. Wie ist die Stärke der Widerlagen, die Dicke der Gewölbbögen zu bestimmen? wie hat die Anfertigung und Aufstellung der Leerbögen nach praktischen Regeln zu geschehen?
16. Wie haben die verschiedenen Verbände bei Mauern aus Bausteinen, bei Schornsteinröhren, Feuerungen, Rauchmanteln, Gewölben, scheiderechten Bögen, Stiehkappen [usw] zu geschehen?
17. Welches sind die gewöhnlichsten bei Wohngebäuden vorkommenden Gewölb-Arten, und welche Dicke erhalten solche?
18. Welches sind die gewöhnlichsten Arten der verschiedenen Gründungen (Fundirungen) für Wohngebäude?
19. Wie hat die Untersuchung des Baugrundes zu geschehen?
20. Welcher Kennzeichen bedient man sich bei Beurtheilung der Beschaffenheit des Baugrundes?
21. Welcher Gattung Rüste bedient man sich im erforderlichen Falle, und wie werden dieselben construiert?
22. Wie ist eine Ramme richtig zu bauen, aufzustellen und anzuwenden?
23. Wie verhält sich die Wirkung der Rammschläge, zur Fallhöhe der Rammklötze?
24. Was ist zu thun, wenn der Baugrund sehr elastisch ist, und der Pfahl nach jedesmaligem Schläge wieder in die Höhe springt.
25. Was sind Steifen, und wie werden sie angewendet?
26. Wie wird ein Gebäude auf der Baustelle abgesteckt? – wie werden die Leeren, Stichmasse, Eintheilungs-Latten eingerichtet, und wie werden die Gerüste aufgestellt?
27. Wie werden verbundene Gerüste eingerichtet und benutzt? worin bestehen die Vorrichtungen und Hebewerkzeuge zum Herausheben der Baustücke, und wie müssen sie angewendet werden?
28. Wie sind die zu den Mauerarbeiten gehörigen Materialien rücksichtlich ihrer Güte zu beurtheilen? Wie geschieht ihre zweckmässige Zubereitung? Besonders wie ist ein tüchtiger Mörtel, Cement, oder Wasserkitt zu bereiten?
29. Bis zu welcher Länge kann die Balkenlage der bewohnten Stockwerke bei der Stärke des gewöhnlich dazu verwendeten Bauholzes ohne Unterstüßung bleiben?

30. Worauf beruht der Unterschied zwischen einem stehenden und einem liegenden Dachstuhl, und worin bestehen die Vorzüge eines jeden?

31. Was ist bei Anlage eines Wohngebäudes in Hinsicht auf Verhütung der Feuersgefahr vorzüglich zu beachten?

32. Wie viel Raum wird für einen Menschen jeden Alters und Geschlechtes bei dem Entwurfe einer Kirche erfordert, und wie viel bei dem Entwurfe eines Schulbaues?

Nur wenn der Bewerber diese mündliche Prüfung zur Zufriedenheit bestanden hat, ist er zu der praktischen zuzulassen.

Zu diesem Behufe hat er in Gegenwart der Commission, irgend ein öffentliches Gebäude, das jedoch keines von den regelmässig im Concurse an Baukünstler überlassenen Prachtgebäuden sein darf, zu entwerfen, sohin diesen Entwurf, welcher versiegelt bei der Commission bleibt, in der Wohnung eines Baumeisters und unter Aufsicht der Commission vollständig auszuarbeiten. Wird dieser von der Commission genehmigt, so bestimmt diese, durch welche Theile die Durchschnittsaufrisse, so wie, von welchem Decorative oder Gesimsprofilirungen, zu zeichnen sind.

Schliesslich hat der Bewerber einen detaillirten Kostenüberschlag über das Bauobjekt, rücksichtlich des Arbeitslohnes und der Materialien zur Maurerarbeit zu verfassen, die Arbeit aber nach Tagschichten anzugeben, damit hiernach seine Fähigkeit zur Beurtheilung der Details seiner Arbeit erprobt werden könne.

Anfertigungszeit 1 Jahr.

.....

Aus der am 4. August 1851 abgehaltenen Sitzung der Pest-Ofer Handels- und Gewerbekammer.

(5) A pesti mesterekre vonatkozó adataink és megállapításaink forrását – ha más forrást nem jelölünk meg – 1. : KOMÁRIK D. : Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. ÉÉT III. /1971/4. sz. 379-418.

(6) Ellentétben az irodalomban nem ritkán szereplő ilyen megállapításokkal. Különösen Vámos Ferenc képviselte írásaiban ezt az álláspontot, a céh ellenállását nem egyszer a romantikus stílusirányzat iránti ellenszenvvel, ellenségeskedéssel – motiválva – aminek végképp semmi alapja nincsen.

(7) Ilyen értelemben kell tehát korrigálni Ybl Ervin megállapításait, aki sérelmezi, hogy "Yblt mégis csak 20 év múlva, a Helytartó Tanács döntésére, 1863. július 4-én veszik fel a céhbe" és máshol azt írja, hogy 1863-ban "gyakorlati mesterpróbára bocsátják". YBL E.: Ybl Miklós. Bp. 1956. 12, 119.

(8) KAPOSSY J. : Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban. MÉ I. (1952) 135.

(9) Ilyen minőségben írja alá egy falusi templom tervét 1856-ban, kivitelezőként. OL: T. 73. Az abszolútizmuskori levéltárból kiemelt tervek. 640/3.

(10) KAPOSSY, 1952. 135.

(11) LYKA K. : Nemzeti romantika. Bp. 1942. 48.

(12) VOIT P. és mások: Heves megye műemlékei I. Magyarország Műemléki Topográfiaja VII. Bp. 1969. 309, 318, 319, 330, 334, 337, 356.

(13) LEWEKE-WEYDE, G. : Meisterstück eines Pressburger Baumeisters aus dem Jahre 1818. "Forum" (1932) 4. sz. 120-122. (Bratislava). Az egész családdal foglalkozik.

(14) KAPOSSY, 1952. 135. – PROKOPP GY. : Kühnel Pál építész (1765-1824). MÉ XXI. (1972) 1. sz. 35, 38. – PROKOPP GY. : Páckh János (1796-1839). MÉ XXIII. (1974) 1. sz. 6, 24.

(15) KOMÁRIK D. : Máltás Hugó, 1829-1922. ÉÉT II. (1970) 1-2. sz. 115. – PROKOPP GY. : Újabb adatok Hild József esztergomi alkotásaihoz. MÉ XXII. (1973) 1. sz. 69. – PROKOPP, 1974. 26.

(16) KAPOSSY, 1952. 135.

(17) DR. ORTVAY T.: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 505–506. – FLEISCHER GY.: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Bp. 1935. 41.

(18) KÁROLY J.: Fejér vármegye története V. Székesfehérvár, 1904. 91–95. – LYKA K.: Adatok... MM IX. (1933) 57–59.

(19) KAPOSSY, 1952. 137.

(20) Brenner (VII.) János közlése alapján. – KAPOSSY, 1952. 135.

(21) DEBULAY A.: Egy építész család százéves működése. MV XVIII. (1974) 3. sz. 174–180.

(22) Megjegyzendő, hogy 1848-ban a 6 soproni építőmester közül három volt a Hild család tagja. A 6 mester: Hild György, Hild Nándor, Hild Teréz (azaz Hild Vencel özvegye), Handler József és Schneider Terézia (Schneider Lőrinc özvegye). TOMPOS E.: Sopron romantikus épületei. MÉ VII. (1958) 2–3. sz. 177.

(23) TOMPOS E.: Handler Ferdinánd vázlatkönyvéből. "Soproni Szemle" XX. (1966) 259–261.

(24) Művészeti Lexikon. I. Bp. 1965. p. 487. – EPERJESSY. 1967. 144, 145.

(25) Pl. a budai céh Pan József esetében 1843-ban. – Az építész-építőmester kettőség kap hangot a remekléssel 16 év óta készülő Hild József 1834-es nyilatkozatában, öccse, Károly mesterfelvételi ügyével kapcsolatban. Ebben kijelenti, hogy a jövőben építészként csak tervezéssel fog foglalkozni, azaz munkálkodása a céhes érdekeket sérteni nem fogja. (FL : Pesti tan. ir. relationes a. n. 5089.) – Az 1851-es "Meisterstück-Aufgaben" leszögezi, hogy remekfeladatként nem szabad olyan reprezentatív épületek tervezését feladni, melyeket általában pályázat útján építőművészek (Baukünstler) oldanak meg.

(26) Erre utal az a szórványosan tapasztalható jelenség, hogy előbb végzik el a magasabb studiumot (akadémia, polytechnikum), s csak utána állnak be inasnak valamelyik mesterhez, mint Ybl, Pan József vagy Buzzi Bódog.

(27) Lohr János mesterfelvételi irataiban nyíltan kitergeti Hild Károly visszaélését, kinek szerinte ebben az időben ugyiszólván ez az egyetlen kereseti forrása. Ő és más építőmesterek pénzért aláírják a kontár legények terveit. (FL: Pesti tan. ir. II. 758/1860.)

(28) DR. LÓSY-SCHMIDT E.: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának előzményei. "MMÉE Közlönye" LXL (1927) 45–46. sz. 277. – A Magyar Technikai Egylet előkészítő ülésének 24 résztvevője közül építészek voltak Ybl Miklós, Feszl Frigyes, Szkalnitszky Antal és Zofahl Gusztáv. A jelenlevő Kaiser Lipótot érdekes módon mérnöknek nevezik.

(29) KAPOSSY, 1952. 133–140.

(30) FL : Pesti tanácsi iratok 2087/1850–52. (Szloboda Ferenc tanácsnok 1850. márc. 27-én kelt jelentésében) – KOVÁTS I.: Egy szegedi ön-életírása. Szeged, 1885. Kézirat a Szegedi Somogyi Könyvtárban.

(31) KOVÁTS, 1885. említi. Ez volt a legnagyobb építkezés, amin életében dolgozott. Bár kisebb, de hasonló volumenű volt a lembergi érseki palota, amin 1843-ban vándorlegényként dolgozott. Itt négy százan dolgoztak.

(32) EPERJESSY, 1967. 79.

(33) A céhes rendszerhez tartozónak tekintjük a kontárokat, még akkor is, ha számuk a céhek bomlása során növekszik meg és növekedésük a céhek számára ekkor válik egyre nagyobb problémává, jelenlétük pedig az építőgyakorlatban jelentőssé. A kontárság olyan jogi fogalom, mely a céhes iparűzés jogrendjébe tartozik, s csak a céhes mesterjoggal szemben, annak abuzusaként definiálható. Képzésük is rendszerint céhes jellegű volt, iparűzésük módja - rendszerint szerényebb formában - a céhes mesterekével azonos volt.

(34) Saját, az egyes emlékeknel és építészeknél idézendő kutatásainkon kívül főleg a következő művek alapján: EMBER GY.: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788-1867). "Levéltári Közlemények" XX-XXIII. (1942-1945) 345-375. - FELHŐ L - VÖRÖS A.: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. - SASHEGYI O.: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965.

(35) "Verzeichniss der im Kronlande Ungarn angestellten k. k. Bau Beamten" címmel 1852-ben kiadott sokszorosított schematismus szerint. (Egy példánya található: FL : Személyi iratok 10. Mátyás Hugó iratai, folio 33-36. - A továbbiakban: Schematismus, 1852.) E jegyzék értéke, hogy nemcsak az országos hivatali beosztást és az alkalmazottak létszámát közli, hanem az alkalmazottakat név szerint is tartalmazza. Ember Győző adataiból ez utóbbi (az 5-10 vezető tisztviselőn kívül) nem derül ki.

(36) Idézi ZELOVICH K.: A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Bp. 1922. 68.

(37) L.: 46. jegyzet.

(38) FLEISCHER, 1935. 72. - SCHEIBER M.: Novák Dániel, 1798-1849. Bp. 1959.

(39) KOMÁRIK, Mátyás, 1970. 119-121.

(40) YBL, 1956. 8.

(41) Schematismus, 1852. 126. sorszám. - KUBINSZKY M.: Vasutak építészete Európában. Bp. 1965. 204.

(42) Schematismus, 1852.: 78. sorszám - KEMÉNY X. F.: A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története 1854-1896. Bp. 1897. 57-58. - OL: I. 73. N° 111/1-5, 237/3. (Petschnig tervei 1853-ból, ill. 1856-ból),

(43) Schematismus, 1852. alapján.

(44) Török Ferenc 1800-ban szerzett mérnöki oklevelet az Institutum Geometricumban, FODOR F.: Az Institutum Geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott Mérnöki Intézet. Bp. 1955. 174. (E mű függeléke felsorolja az Institutum Geometricum valamennyi végzett növendékét az oklevél keltének évét feltüntetve.)

(45) Ghiba Antal 1824-ben szerzett mérnöki oklevelet. FODOR. 1955. 164.

(46) KOMÁRIK D.: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. ÉÉT IV. (1972) 1-2. sz. 217 (173. jegyzet) - PROKOPP, 1974. 18.

(47) FODOR, 1955. 162.

(48) Erről egy datálatlan litográfia tudósít minket: "Ansicht des neu herzustellenden Domthurmes. Entw. Ludw. Berger. Gezeichnet, Jos. v. Fagoldt. Lith. v. C. M. Pressburg" felirattal. OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából, 2. téka, 149.-LEWEKE-WEYDE, G.: Meisterstück eines Pressburger Baumeisters aus dem Jahre 1818, "Forum" (1932) 4. sz. 120-122. (Bratislava) cikkében az 1846-ban befejeződő toronyépítés tervezését a kivitelező Feigler Ignác pozsonyi építőmesternek tulajdonítja.

(49) BALOGH I. : Debrecen. Bp. 1958. 69. – BÁLINT S. : Szeged városa. Bp. 1959. 162 (60. jegyzet) – Művészeti Lexikon, IV., Bp. 1968. 200. – Mérnöki oklevelet 1828-ban szerzett. FODOR, 1955. 171.

(50) OL. : T. 73. Az abszolutizmuskori levéltárból kiemelt tervek. 639/1–5. – A nagyszabású klasszicizáló épület tervei közül a homlokzat sajnos hiányzik.

(51) FEST V. : Temesi Reitter Ferenc emléke. "Értekezések a matematikai tudományok köréből" IV. (1876) IX. sz. – Mérnöki oklevelet 1835-ben szerzett. FODOR, 1955. 171.

(52) VOIT, Heves, I., 1969. 382. tévesen azonosítja ezt a tornyot a templom ma is meglévő gótizáló-romantikus tornyával, mely 1852/57-ben épült Mück Frigyes lőcsei építész terve szerint. A kérdés tisztázását l.: KOMÁRIK D. : A korai gótizálás Magyarországon. In: ZÁDOR A. –SZABOLCSI H. (szerk.): Művészet és felvilágosodás, Művészettörténeti tanulmányok, Bp. 1978. (megjelenés alatt) (153. jegyzet)

(53) ORBÁN B. : A Székelyföld leírása... VI. köt. Pest, 1873. 158. – SZ. –SZ., 1915. 126.

(54) SZ. –SZ., 1915. 71.

(55) SZ. –SZ., 1915. 157.

(56) LYKA K. : Adatok... MM. IX. (1833) 59. – Művészeti Lexikon, II. Bp. 1966. 165. (tévesen műkedvelő építésznek nevezi). – Mérnöki oklevelet 1825-ben szerzett. FODOR, 1955. 164.

(57) Művészeti Lexikon, IV. Bp. 1967. 840.

(58) Itt jegyezzük meg, hogy Petzval József, ki 1828-ban szerzett oklevelet az Institutum Geometricum-ban (FODOR, 1955. 170), és 1828–1835-ig Dégen főmérnök mellett városi mérnök volt Pesten, 1835-től pesti, 1837-től bécsi egyetemi tanár lett, felsőbb matematikát tanítva, SCMIDT F. : Petzval József jubileumára. "Természettudományi Közlöny" XIX. (1887) 210. sz. 62–67.

(59) KÉPESSY Á. : A magyar vasutógy története. Bp. 1908. – KUBINSZKY M. : Vasutak építésze Európában. Bp. 1965. – KUBINSZKY M. : Romantikus magyar vasuti épületek. MV III. (1959) 3. sz. 149–158. – POGÁNY M. : Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasutépítés hőskorában, 1845–1873. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1973. Kézirat. Ez utóbbi az első olyan munka, mely – egykoru levéltári forrásokra támaszkodva – részletesebben beszél a vasutársaságok műszaki szervezetéről és több értékes adatot közöl műszaki alkalmazottaikról. – Színes adalékokat közöl néhány hónapos vasutépítési alkalmaztatásáról KOVÁTS, 1885.

(60) Vassineket a XVIII. sz. végén angol bányákban kezdenek használni. Az első gőzmozdonyt az 1825. szept. 27-én megnyitott Stockton-Darlington pályán használták, de a vonalon még lóvontatást is alkalmaztak. 1830-ban nyílt meg az első, kizárólag gőzüzemre berendezett vasut Liverpool-Manchester között. – Belgiummal egyidejűleg Németországban is megindult az első vasut.

●
(61) WURZBACH: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. XXXVI. Wien, 1878. 265. – "Honderű" IV., első félv. (1846) 435.

(62) Az építészeti tervekét Wilhelm v. Flattich készítette.

(63) KUBINSZKY. 1959. 153.

(64) Árkay Jakabot illetően l.: SZ. –SZ., 1915. 64. – A többiekkel mint pesti mesterekkel vagy mesterjelöltekkel találkozhattunk (l.: 5. jegyzet).

(65) GATTI, F.: Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie Akademie. 1717–1869. Wien, 1901. 697.: "Ingenieur-Officier von ungewöhnlich grosser Begabung". – Műkedvelő festő is volt. Legsikerültebb művét, az 1820-as évekből származó miniatűr önarképét (Nemzeti Galéria) közli SZABÓ J.: Magyar rajz-művészet 1849–1890. Bp. 1972. 41. – KOMÁRIK D.: Az 1844-es pesti Országháza-tervpályázat. TBM XIX. Bp. 1972. 273.

(66) GATTI, 1901. Közli az intézet összes növendékeinek névsorát és adatait is! – ZELOVICH, 1922. 39–42.

(67) Itt kapta felsőfoku képzését Bólyai János, a zseniális matematikus is, ki 1818–1823-ig volt a cs. kir. mérnökakadémia növendéke. ZELOVICH, 1922. 41.

(68) ZELOVICH, 1922. 41.

(69) PROKOPP, 1974. 15.

(70) SZENTIVÁNYI GY.: Szerelmey Miklós. In: Petrovics Elek Emlékkönyv. Bp. 1934. 107–122. – Mérnökakadémiai végzettségét kérdésesnek kell tekintenünk, mert az intézet növendékei közt nem szerepel, legalábbis GATTI, 1901. névjegyzékei nem említik. Lehet, hogy csak műszaki katonai szolgálatot teljesített, mint pl. ifj. Czigler Antal későbbi építőmester is, anélkül, hogy akadémiaát végzett volna. Az izzig-vérig feltaláló alkatu, ezermester Szerelmeyt is megbizhatták igényes műszaki feladatokkal.

(71) GATTI, 1901, 807.

(72) POGÁNY M., 1973. 175–177, 180, 182, 193. – Forrását pontatlanul idézi. Helyesen: OL : D. 189 Abszolutizmuskori lvtár. Magy. Kir. Udv. Kancellária, vasuti irományok, 18854/1863. (Gyengő László szíves közlése.)

(73) GATTI, 1901. 991.

(74) GATTI, 1901. 724.

(75) EMBER, 1942–45. 369. – SASHEGYI, 1965. 470.

(76) GATTI, 1901. 1023.

(77) OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából. 33. tétel. 1–10 folio. – A tervlapok rajzolói: Ludwig Enhuber, Christian von Platzer, Moritz Ritter von Feistmantl, Karl Anton von Trauttenberg, Karl Edler von Koerber, Nikolaus Penz, Julius Wurmb. Valamennyiüket 1821. aug. 26-án nevezték ki Ingenieur Corps Cadetnek. (GATTI, 1901. 700, 709, 711, 713, 714, 719, 725.)

(78) Kaszárnyákhoz títusterveket is használtak. Ilyen, 1854-ben szétküldött, litografált mintaterveket találunk az OL anyagában: T. 73. Abszolutizmuskori levéltárból kiemelt tervek. N° 292/1–3.: "Musterplan einer Infanterie Caserne für eine Bataillon", N° 292/4–8.: "Musterplan einer Cavallerie Caserne für eine Division". Homlokzati architektúrájukat száraz klasszicizmus jellemzi.

(79) BOROVSZKY, Komárom, 1907, 147, 156.

(80) P. SZATHMÁRY K.: Gyula-Fehérvár. VU XV.(1868) 17. sz. 201.

(81) Jegyzetek Temesvárról és vidékéről. VU VII.(1860) 27. sz. 324–325. – PESTHY F.: A temesvári izraelita templom. VU XI.(1864) 8.sz. 76. E szerint: "a hadipénztár pénzén". – BERKESZI L.: Temesvári művészek. Temesvár, 1910. 177.: "az osztrák kormány építtette hivatalos közegeivel". – BOROVSZKY, Temes, 1911. 137, 240.

(82) WITTINGER A. : Kőszeg városa és környéke. Kőszeg, 1890. 16. – BOROVSZKY, Vas, 1898. 151, 152. – HIDVÉGHY S. : A kőszegi cs. és kir. katonai alreáliskola (azelőtt cs. kir. katonai felsőnevelőintézet) története 1856–1918. Kőszeg, 1937.

(83) A Gellért-hegyi Citadellát pl. Zitterbarth Mátyás, a székesfehérvári katonai épületeket Brein Ferenc. Utóbbira nézve 1. KOMÁRIK, Brein, 1972. 189.

(84) ZELOVICH, 1922. 68.

(85) Igy pl. id. Markó Károly a festőművész pályára való áttérése előtt az egri érsékség geometrája, a festő és rajzolóként is kiváló Lányi Sámuel Balassi Antal báró kékkői uradalmában mérnök hosszabb ideig. BENDEFFY L. : Lányi Sámuel életutja, 1791–1860. MÉ XX.(1971) 3. sz. 213–223.

(86) OL : T. 21. A Széchenyi csal. lvt. -nak tervrajzai. 22. tétel. Tóth Mihály 1833-ban szerzett mérnöki oklevelet az Institutum Geometricumban. (FODOR, 1955. 174.) – A pannonthalmi birtokon a "tisztai állásokhoz tartozott régebben az uradalmi mérnöki állás, melyet az urbéri elkülönzések miatt szerveztek. 1836-ban betöltötték, de az akkor meghívott mérnök halála után állandó mérnöke nem volt a főapátságnak." (SÖRÖS P. : A pannonthalmi főapátság története. 6/a. kötet. Bp. 1916.) Ez arról is tanuskodik, hogy nem feltétlenül volt minden birtokon uradalmi mérnök vagy építész.

(87) Nagy műveltségű, széles látókörű, nyelveket beszélő ember és kiváló mérnök, akit Festetics külföldi tapasztalatok szerzésére állandóan utaztatott is. Vele valósította meg üzeralapításait, hajóépítéseit, kastélyalakításait, vele tervezte a Balaton berkeinek lecsapolását és a Balaton első áthidalását Fenéknél. 1845-ben az ország leggazdagabb főúrnak, a kismartoni Eszterházy hercegnek jószágigazgatói székébe emelkedett. (DR. BIBŐ I. : Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben. ÉÉT IV. (1972) 1–2. sz. 159. – MÓRICZ B. : A balatonszentgyörgyi "Csillagvár" építéstörténete. MV IV. (1960.) 1. sz. 82–89.) – Hozzá hasonlóan jószágigazgató lett később a veszprémi Szentirmay József a veszprémi püspökség uradalmában. (SZIKLAY J. : Veszprém város az irodalomban és művészetben. Veszprém, 1931. 320.) – Elegendő adat híján nem tudjuk még értékelni Galba Károlynak, a bélyei főhercegi uradalom mérnökének építési tevékenységét, aki régészkedett is, Glembay Károly csepi uradalmi főmérnöknek, Siebreich Károlynak, aki a bécsi akadémián is tanult vagy Steiner Antalnak, akit a "pápai uradalom országosan ismert építőmesterének" neveznek 1858-ban (VU V. (1858) 38. sz. 450.), s aki részt vett az 1844-es pesti Országháza tervpályázaton is (KOMÁRIK, Országháza, 1972. 260.).

(88) A csáktornyai kastély gótizáló átalakítására 1. : BIBŐ, 1972. 155–160. A stridói (Zala vm.) templom átalakításának tervei: OL : T. 3. Festetic csal. lvt. tervei, 481, 489, 491–493.

(89) Th. B. XXVIII, 1934. 352.

(90) BL, 1956. 16.

(91) Uo. 120–121.

(92) Pl. a Kétsziv utcai iskolával kapcsolatban (FL: Pesti tan. ir. V. 1012/1873).

(93) Tervek a FL pesti Építő Bizottmány anyagában.

(94) KOMÁRIK, Országháza, 1972.

(95) Az első díjat Carl Roesner, a másodikat Hüppmann Ferenc, a harmadikat G. Louis hamburgi építész nyerte. ("Der Spiegel" XX. (1847) 50. sz. 799.) – RADOS J. : Hild József. Bp. 1958. 114–116. Részlegesen foglalkozik a pályázattal, Hild Józsefnek a Kiscelli Múzeumban fennmaradt tervével kapcsolatban.

(96) YBL, 1956. 134. — PEREHÁZY K.: Egy 100 éves építészeti tervpályázat. (A régi pesti képviselőház 1861. évi pályázata) MÉM (1962) 1. sz. 63–64. — PEREHÁZY K.: Régi pesti képviselőház. TBM XV. Bp. 1963. 492–493. — Meghívásos pályázat volt. Részt vettek: Ybl Miklós, Metelka, Ganz Ábrahám, Kausser Lipót, Wieser Ferenc. — Az említett irodalom csak Wieser Ferenc tervének 2 lapjáról tudja, hogy az OL-ban megmaradtak. Megvan azonban Kausser Lipót 6 lapból álló, eredeti mappában megőrzött terve is. OL: T. 18. Kormányhatósági levéltárakból kiemelt tervek. 29. tétel.

(97) (Építészeti pályázat eredménye) VU IX. (1862) 94. — BERGH és HENCZ építészek: Egy építészeti pályázat története. VU IX. (1862) 99–100. — Az első díjat Vassál Alajos pesti, a másodikat Kibling Ede szegedi építész nyerte.

(98) YBL, 1956. 42–44. — PEREHÁZY, 1963. — Részt vettek: Ybl, Diescher József, Szkalnitzky és Wieser.

(99) REMÉNYI K.: A szegszárd-ujvárosi templom. VU XV. (1868) 537. — A pályázatot Hans Peschnig nyerte meg. Rajta kívül csak Schulcz Ferenc részvételéről tudunk. ORBÁN B.: Schulcz Ferenc. VU XVII. (1870) 47. sz. 601.

(100) LOPUSSNY GY. Á.: A Szent József-intézet multja és jelene. Nagyvárad, 1895. 178. A pályázatot Guttman József helybéli építőmester nyerte.

(101) LYKA, 1942. 28. — Benkó Károly nyertes pályaterve (6 lap): OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából. 2. téka, 89–94.

(102) Az első díjat Julius Henicke porosz építész, a másodikat Moriz Hinträger bécsi építész nyerte, a harmadikat a Pesten 1867-ben letelepedő s 1870-ben mesterjogot szerző porosz Pelka Lajos. Rendkívüli jutalmazásban részesítették Benkó Károly tervét. KOMÁRIK, 1974, 408. — Benkó Károly terveinek egy litografált sorozata: OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából. 2. téka, 63–76.

(103) FL: Pesti tan. ir. VI. 161/1869. folio 64–71. Frey és Kausser tervét ítélték a legjobbnak, de kivételre ezt sem javasolták.

(104) LUKÁCS Ö.: Nyiregyháza szabad, kiváltságolt város története, II. köt. Nyiregyháza, 1887. 426–427.

(105) BARBARITS L.: Nagykanizsa. Bp. 1929. 79. — A pályázatot Heinrich Adam bécsi építész nyerte. — Egy eklektikus pályázati terv található a Feszli hagyatékban (OL: T. 11. 2. téka, 124) "Multra jövőre tekints" jellegével. Ugyanez volt Feszli Frigyes Országháza pályatervének jellegéje is!

(106) KOMÁRIK, Máltás, 1970. 163, 164. Felkérték: Máltás Hugót, Szkalnitzkyt (visszalépett), Lukse Fábry Bélát és Hauszmann Alajost.

(107) KOMÁRIK, Országháza, 1972. 274.

(108) A tervek közül hármat a müncheni Staatliche Graphische Sammlung őriz: fsz. alaprajz (26946. sz.), emeleti alaprajz (26947. sz.), oldalhomlokzat (26935. sz.). HEDERER, O.: Leo v. Klenze, Persönlichkeit und Werk. München, 1964. 372. több pontatlansággal tárgyalja az ügyet, a tervjegyzékben (409) "Pest, Nationalmuseum" címen szerepelteti a fent említett terveket. — Főhomlokzatát közli: VU IX. (1862) 100.

(109) PROKOPP, 1974. 9.

(110) KOMÁRIK D.: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. ÉÉT VII. (1975) 3–4. sz. 431–451.

(111) L. előző jegyzetet.

(112) "Allgemeine Bauzeitung" Wien, 1836. XLVIII. melléklet. – MOJZER, M. : Werke deutscher Künstler in Ungarn. Baden-Baden, 1962. 59.

(113) WINKLER P. : A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig. Kalocsa, 1929. 110–111, 115.

(114) A kalocsai új nő-növelde. VU VIII. (1861) 77–78.

(115) LYKA, 1942. 48.

(116) LYKA, 1942. 223.

(117) OL: T. 14. 8, tétel, folio 33–36.

(118) Tervei a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményében.

(119) BIBŐ I. : Építési adatok és tervek a Jankovich-család levéltárából. MÉ XXVI, (1977) 2. sz. 162–168.

(120) BIBŐ, 1972, főleg 148–149, 158–159.

(121) KOMÁRIK, 1975. 446.

(122) SARKADY I. (szerk.) Hajnal arczképekkel és életrajzokkal díszített naptár. Pest, 1865. 100.

(123) YBL, 1956. 123. (35. jegyzetben)

(124) Bezerédj Elek unokájának, Hertelendy Gábornének levélbeli közlése alapján: SISA J. : Neogótikus-romantikus kastélyépítészet Magyarországon. Bp. 1976. Kézirat. Művészettörténeti szakdolgozat a Bp. ELTE Bölcsészettudományi Karán. 55.

(125) KOMÁRIK, A korai gótizálás, 1978. – IRSIK F. : Boldog emlékü Hám János, szatmári püspök élete. Szatmár, 1894. 177.

(126) VOIT, Heves I., 1969. 409.

(127) Uo. 382, 407.

(128) KOMÁRIK, A korai gótizálás, 1978.

(129) KOMÁRIK, Országháza, 1972. 270. (A tanulmány írásakor Blackwell személyéről még semmi közelebbi nem volt számomra ismeretes, ezért ott tévesen építésznek neveztem az ismeretlen tervezőt.)

(130) OL : P. 421. A Keglevich csal. levéltára. V/12, N° 30. füzet. 549. levél. (Gr. Keglevich János levelező naplójában szereplő impurum.): "Gestern hörte ich: dass Gf Steph. Széchenyi durch einen Engländer der kein Architekt, sondern nur ein Dilettant, und bey der Englischer Boltschaft angestellt seyn soll, einen Plan zum Landhause habe verfertigen lassen."